

Ajalooline Ajakiri

Nr. 3

NELJAS AASTAKÄIK

1925.

TOIMETUS:

D. Treiberg

Peatoimetaja

D. Bauman

A. R. Cederberg

H. Kruus

H. Sepp

R. Kleis   H. Moora

H. Ottenson

S i s u :

Tallinna Püha Michaeli kloostri asutamine aastal 1093.

A. R. Cederberg.

Tartu linna tekkimise ajaloost. *O. Freymuth.*

Saaremaa kiriku- ja konsistoriaalseaduse kava aastast 1650.

A. R. Cederberg.

Prantsuse revolutsiooni historiograafia ülevaade.

P. Treiberg.

Varia.

Tallinna Püha Michaeli kloostri asutamine a. 1093.

Teatavasti on esimene v. Bunge poolt tema „Urkundenbuch'is“ avaldatud dokument Daani kuninga Eriki kiri aastast 1093, milles viimane lubab asutada Püha Michaeli auks kloostri sinna, kus kesksuvel leidub noolelaske ulatuse pikkune ja laiune lumeväli pahkluuni ulatava lumega. Kui kuningas Erik Praagat piiranud, ilmutanud end temale Lunastaja ise ja nõudnud, et kuningas oma pattude lunastamiseks asutaks kiriku ja kloostri ja allutaks kloostri Cistertsienlaste ordule¹⁾).

See kuningas Eriki poolt antud ja meie päivini säilinud kiri olevat, nagu teatatakse, olnud Püha Michaeli kloostri asutamiskiri, mis suure haruldusena kloostri alal hoitud, kunni see, nähtavasti XVI aastasajal, ükskord siirdunud Tallinna rüütelkonna arhiivi, kus seda hiljemini hoiti.

Juba põgus pilk sellele iseärasele dokumendile peaks meie arvates näitma, et see moodustab oskamatult tehtud võltsimise. Tarvitseb ainult ükskord läbi lugeda dokumendi ladinakeelse teksti, et otsusele jõuda, et see dokument milgi tingimusel ei või olla eht. Pöörakem tähelepanu kas või ainult järgmistele tõesti jämedatele vigadele.

1) Aastal 1093, millest kiri on dateeritud, ei valitsenud Daanis kuningas Erik, vaid Olof. Meie arusaamise järgi ei saa ühtki kronoloogiat nii palju käänata, et Erik Ejegod juba aastal 1093 oleks oma venna Olof-Nälja järgi kuningaks saanud, ja mõni teine Erik ei või käesoleval juhtumusel tulla küsimuse alla.

2) Cistertsienide kloostri asutamine mainitud aastal võiks ju päris hästi sobida, kui ainult sellenimeline ordu tol momendil juba

1) F. G. v. Bunge, „Liv-Esth- und Curländisches Urkundenbuch“, I, Reval 1853.

oleks olemas olnud. Kuid, nagu üldiselt teada, läks Montier-la-Celle'i prior Robert alles a. 1098 Citeaux'sse ja asutas seal oma kuulsa kloostri. Nii on täiesti võimatu, et Daani kuningas oleks võinud rääkida sellest ordust juba viis aastat varemini, kui see uus nimi oli leitud.

3) Samuti sobiks väga hästi selle ilusa summa — 4000 floriini (quatuor mille florinos) kinkimine kirikule ja kloostriale, kui ainult floriinid oleks juba neil ajal tuntud olnud. Teatavasti tulid aga floriinid tarvitusele alles XIII aastasaja keskpaigas. Sellepärast osutub võimatuks, et Daani kuningas poolteist aastasada varemini oleks võinud kinkida neid veel olematuid ja nime poolest tundmatuid rahasid — ja tervelt 4000 tükki.

Peale selle juhivad mõned vähem silmapaistvad asjaolud meid sinnapoole, et kõne all olev dokument tundub olevat õieti kahtlane. Oli raske leida kohast nime sellele paigale, kuhu kirik ja klooster pidid asutatama ja sellepärast oldi sunnitud abi otsima meeldivalt ja salapäraselt kõlavast, kuid ebamäärasest väljendamisviisist. Nimelt tulid kirik ja klooster asutada

in quo loco in medio aestatis nix usque ad calcem pedis esset, ut sagitta longe ac late sagittari posset,
milline koht teatavasti võis olla mõeldud, kus tahes.

Teiseks äratavad ka kirja läbiluges meie tähelepanu iseärased sõnad:

dūm nos civitatem Pragam obsedimus.

Ei ükski Daani ega, niipalju kui meie teame, ükski muu allikas ei tea, et Erik Ejegod oleks piiranud Praagat. See asjaolu tundub samuti õieti imelikuna. On küll tõsi, et üks Böömi prints Bretislav 1090. aasta ümber, sattudes tülli oma isaga, Böömi kuninga Vratislaviga, alustas mässu tema vastu ja piiras teda Praagas¹⁾. Kuid niisugused väiksed piiramised, ja koguni kui on jutt isast ja pojast, ei olnud keskajal niiväga haruldased. Ka viibis, niipalju kui me teame, Erik Ejegod just sel ajal Rootsisis.

Kolmandaks ei tunta meie teades ajaloolises kirjanduses ühtki teist dokumenti, millest Daani kuningad nii vara, s. t. juba Sven Estridinpoja poegade ajal oleks oma aunimedele juurde lisanud tiitli „dux Estoniae“. Ja see on ka üsna arusaadav, sest Baltimaade tõelisest vallutamisest ei saa veel kaua aja jooksul juttu olla.

1) Palazky, „Geschichte von Böhmen“, I, lhk. 325 (laenatud Fr. Kruse tööst „Urgeschichte des Esthnischen Volksstammes“, Moskau, 1846, lhk. 514 võetud tsitaadi järgi).

Kõigest sellest hoolimata on õieti palju kirjutatud kuulsa kloostri-dokumendi kaitseks. Isegi nii autoriteetlik uurija, nagu v. Bunge, jätab küsimuse õieti lahtiseks. „Deshalb ist es jedoch nicht durchaus notwendig, unsere Urkunde für unecht zu erklären, zumal in ihr der Erbauung des Klosters in Reval oder in Esthland gar nicht gedacht wird. Sie könnte daher allerdings im Jahre 1093 bereits ausgestellt, und — nachdem in späteren Jahren das damals nur projectirte Kloster wirklich in Reval errichtet worden — diesem Kloster als Stiftungsurkunde übergeben sein“¹⁾). Ilma et tahaks lähemalt käsitleda selle asutamiskirja veidrat säilitamist kloostri jaoks, mis asutati peaaegu 160 aastat hiljemini, tähendagem ainult, et v. Bunge kuidagi viisi ei seleta Daani kuninga nime võltsimist ja cistertsienlaste nimes leiduvat võimatust.

Arvestades kõike eelöeldut, tuleb meil kindlasti ühineda nendega²⁾, kes tugides enam või vähem kindlatele argumentidele on pidanud mainitud kloostri asutamiskirja võltsituks. Ja olgu seda veel kord rõhutatud, et „Notum facimus“ kiri, nagu seda keskaja kirjade hariliku äratähendamisviisi järgi võiksimise kutsuda, on haruldase oskamatusena tehtud võltsimine.

Kuid tekib küsimus, millistel põhjustel on Tallinna Püha Michaeli kloostri mungad säärase võltsimise ette võtnud. Sellele võime vastata, et kõige pealt oli teatavasti kloostri elanikele väga meele järgi näidata oma kloostrit võimalikult vana asutusena, mis asjaolu teadagi suurendas selle autoriteeti. Kuid võltsimiseks oli kindlasti teisi tähtsamaidki põhjusi, ja need selguvad kirja enda põhjal. Kirja lõpul öeldakse nimelt järgmist:

Insuper sic damus eisdem sanctimonialibus quatuor mille florinos ad emendum curias et villas, et si postmodum ditiores efficiantur, possunt sibi curias et alias villas magis pro suo posse emere et eisdem curias cum villis tam libere et pacifice possidere, ut illa, quae iam in praesenti habent et possident.

---

1) v. Bunge, „Urkundenbuch“ I, Regesten, lhk. 1. Kõige kategoorilisemalt peab dokumendi ehtsusest kinni Friedrich Kruse oma kirjutuses „Vertheidigung des Fundationsbriefes des St. Michaelisklosters zu Reval“, Verhandlungen der Gelehrten Esthnischen Gesellschaft zu Dorpat, I, ja oma suures uurimuses „Urgeschichte des Esthnischen Volksstammes“, Moskau, 1846.

2) Neist mainigem esijoones W. Arndti, kelle artikkel „Ueber die Stiftung des St. Michaelisklosters zu Reval“ leidub „Archiv für die Geschichte Liv- Esth- und Curlands“, herausgegeben von Dr. F. G. v. Bunge, II, Dorpat, 1843.

Selle järgi oli suuremeelne kuningas oma pattude lepitamiseks annetanud kirikule ja kloostrile õieti suure summa raha selleks, et need kirikuasutused võiks endale maid (curias et villas) omandada. Samal ajal andis kuningas lubaduse, et nad ka tulevikus võivad jõudu mõõda maid harida ja neid vabalt ja takistamatult omada, niisamuti kui seda varandust, mis neile juba kuulus. Niisugune suurepärane kuninglik kingitus eeldas muidugi, et klooster tõepoolest juba oli maid hankinud, ja lubadus, et ta ka tulevikus võib seda teha, oli loomulikult väga tähtis. Võib olla oli sellega ka mingi argumentum ad casum seotud, s. t. et kloostri vennad mingisuguse kindla eesmärgi jaoks, näit. mingi tüli puhul XIV või XV aastasajal, mis vast puutus Püha Michaeli kloostri maaomandust, eriti hädapärast vajasid õndsas rahus puhkava Daani kuninga Eriki antud lubadusi. Kahjuks ei saa meie seda küll tarviliste allikate puudusel tõestada, kuid abinõu ise, nimelt dokumentide võltsimine pühade eesmärkide huvides, oli keskajal õieti hästi tuntud¹⁾.

Asja nii olles peame täiesti kindlaks tehtuks, et „Notum facimus“ kiri on võltsitud ja et võltsimine on ette võetud teatavate ainelist eesmärkide huvides. Nüüd jääb järgi küsimus, kas on võimalik selgitada, millal kõne all olev võltsimine on sündinud.

Kiri ise on säilinud meie ajani ja on nähtavasti hiljuti saabunud Tallinna rüütelkonna arhiiviga Tartu keskarhiivi. Sellest on, niipalju kui teame, olemas vähemalt kaks facsimilet, neist üks Kruse eelmaintitud kirjutuses Õpetatud Eesti Seltsi toimetustes, esimeses köites ja teine sama Kruse töös „Urgeschichte des Esthnischen Volksstammes“, lisana raamatu lõpul. Me ei taha facsimile põhjal avaldada mingisuguseid oletusi dokumendi vanaduse ja selle võimaliku kirjutamisaja kohta; ka ei pea me endid nende küsimuste otsustamiseks küllalt kompetentseks. Balti õpetlane ja kroonikate avaldaja C. J. A. P a u c k e r, kes ise näinud ja uurinud „Notum facimus“ kirja algupärasest eksemplari, ütleb selle küll olevat nimetatud dateerituks aastast 1093, „obwohl das Original dieser Urkunde, wenn gleich daran ein Siegel hängt, das aber, weil es gänzlich zerbröckelt, eingenäht ist, kein so hohes Alter verräht, und wahrscheinlich nur ein Machwerk der Mönche des 14-ten Jahrhunderts ist“²⁾. Jäägu Pauckeri otsusele see väärtus,

---

1) A r n d t i arvamine (v. Bunes Archiv, II, lhk. 85), et ainult aastaarvu ja rahaüksuse võltsimine võiks tulla kõne alla (nimelt olla marga asemele kirjutatud floriin), ei näi meile tõenäolisena.

2) „Monumenta Livoniae antiquae“, III, Riga und Leipzig, 1842, Moritz Brandis, Chronik, lhk. 191.

milline sel võib olla, kuid ka kiri ise annab meile mõningaid, juba eespool mööda minnes mainitud teateid, millistele tugides võiksime vast teha teatavaid otsusi kirja ea kohta.

See asjuolu, et kirjas Daani kuningat nimetatakse „dux Estoniae“, tõendab meile teatava tõenäolisusega, et „Notum facimus“ kiri ei võiks kirjutatud olla enne Valdemar Suure (Daani kuningas a. 1157—1182) aega või, veel parem, enne Knut VI valitsemiseaega (1182—1202). Viimaks nimetatud kuninga aunimede hulgas leiame ka tiitli „dux Estoniae“. Kuid kirjas on koht, mis meid viib nüüdisajale veel lähemale. Nagu mainitud räägitakse selles neljasttuhandest floriinist, mis kloostrile annetatud. Floriinide tarvitamist mainitakse nähtavasti esimest korda aastal 1252, milline aasta meile niiviisi kõne all oleva dokumendi suhtes annab kindla terminus post quem¹⁾.

Kuid kirjas leidub veel üks koht, mis on eriliselt kütkestanud meie tähelepanu ja õigupoolest käesoleval korral põhjustanudki selle kuulsa privileegikirja tekkimisloo põhjalikuma jälgimise. See iseärane koht puudutab kuninga unenägu Praaga piiramisel:

„Nobis per Divinam revelationem tempore nocturno Creator omnium rerum et Salvator nostrae humanitatis, dum nos civitatem Pragam obsedimus, quod ipse seipsum nobis mirabiliter apparuit, quasi esse cruci affixus. Cui interrogavimus cur iterum se crucifigi fecisset, et ipse nobis responsum dedit, ut peccatori fuimus, quomodo nostra peccata cum crucifixissent, et nisi si nos non fabricari faceremus unam ecclesiam in nomen sui sancti Mýchaelis, tunc non perciperemus veniam de peccatis nostris“.

Imelikul kombel esineb Daani kuninga Erik Adraraha (Plovpennig) ajaloos, kelle ajal teatavasti asutati esimene Tallinna klooster, nimelt Püha Michaeli auks a. 1249 ellu kutsutud cistertsienlaste naisklooster, samasugune jutt, milles peasa etendab üks Böömi vürst. Vürst Venzeslaus, kes elas keiser Otto I ajal, oli tapnud oma venna Boleslause. Erik Adrarahale oli see Venzeslaus end unes ilmutanud, teatanud, et Eriki saatus olevat sama kui tema enese, nimelt vend surmavat tema, ja palunud, et ta asutaks kloostri. Kuningas ei olnud kunagi enne niisugusest Böömi vürstist kuulnud. Ta korjas piiskopilt ja teistelt tema kohta teateid, ja kui ta Venzeslause saatus kohta oli selgusele jõudnud, hakkas ta ehitama Cistertsieni ordu kloostrit

---

1) Cf. ka Arndt, „Ueber die Stiftung des St. Michaelisklosters zu Reval“, Ihk. 85.

Tallinna. Kuid veel enne, kui klooster oli valmis saanud, surmas ta vend tema, nagu püha mees oli ennustanud¹⁾.

See teade Venzeslause ilmutamise kohta kuningas Erikile esineb ka teistes vanades kroonikates²⁾. Huitfeld on oma ajaloos asjast umbes samasugusel kujul jutustanud, lisades, võib olla oma peast, juurde selle joone, et kuningas Erik Valdemaripoeg selle une Tallinnas näinud, kust ta Venemaale olla kavatsenud minna³⁾.

Püüdes jõuda selgusele selle kohta, kuidas jutt Böömi pühikust on võinud sündida, on meile meelde tulnud, et Valdemar II, Erik Adraraha isa, esimene abikaasa Dagmar oli Böömi printsess. Viimane suri küll õieti vara (a. 1212), kuid ühendus Daani ja Böömi hoovide vahel kestis edasi. Meile on just selle kohta teade säilinud, et Dagmari poolõde Praaga Agnes, kes oli tuntud oma usuliste üritustega ja Assisi Claraga seisis sõprusvahekorras, on olnud läbikäimises daanlastega. Nagu oletatud, olevat Regensteini krahvinna Ingerd Roskilde Clara-kloostri asutamisel selleks Praaga Agnesilt tõuke saanud⁴⁾.

On väga võimalik, et tema läbi ka Erik Adraraha on ergutust saanud kloostri asutamiseks kas Tallinnasse või kuhugile mujale tema laias riigis. Sellega on vast ehk seletatav Böömi ainekliku esinemine legendi aja oludele kohandatud jutustuses. Praaga Agnesilt saadud äratuse kasuks räägib ka see asjaolu, et esimene Tallinna klooster oli naisklooster.

Legendi jutustus Böömi vürstist on nähtavasti mõlkunud selle munga meeles, kes pühade eesmärkide huvides on võltsinud „Notum facimus“ kirja. Kuid võltsitud kirjas on jutustus osutunud ümmargusemaks ja mõjurikkamaks: kuningas Erik Adrasahale näitas end

---

1) „Scriptores rerum Danicarum medii aevi“, I, lhk. 124. „Petri Olai Chronica regum Daniae“.

2) „Scriptores rerum Danicarum“, II, lhk. 262. „Petri Olai Excerpta ex historia Daniae“. — Petrus von Dusburg, Chronicon Prussiae, Francofurti et Lipsiae, 1679, pars III, cap. 66, lhk. 167, kus leiame järgmise koha: An. MCCL Henricus, rex Daniae, a fratre suo iuniore Abel occiditur, ut pro eo regnaret, sed justo Dei iudicio ne pro malitia commodum reportaret, secundo anno est a Frisonibus occisus. Hoc factum praedixit regi S. Wenzeslaus, dux Bohemorum, qui ante CCC annos eodem modo a fratre suo fuerat interemptus, et rogavit dictum regem Henricum, ut in honorem sui nominis ecclesiam faceret fabricari, sicut fecit, scilicet monasterium ordinis cisterciensis in Revalia, quae est sita in terra Lyvoniae“. Muidugi teada on kroonika kirjutajale juhtunud viga, kui ta Eriki asemel kirjutab Henrich. v. B u n g e, „Urkundenbuch“, I, Regesten, lhk. 1.

3) Arild Huitfeldt, „Danmarcks Rigis Krönicke“, Köbenhaffn, 1652, lhk. I.

4) Ellen Jörgensen, „Helgendyrkelse i Danmark“, Köbenhavn, 1909, lhk. 24.

unes ainult väike maapealne vürst, tema eelkäijale aga, kui viimane 150 aastat tagasi Praaga all leeris oli, „creator omnium rerum et salvator nostrae humanitatis“ ise.

See, kui nii võib öelda, Böömi ainekiku laenamine „Notum facimus“ kirjasse näib tõestavat, et kiri on kirjutatud alles Erik Adraraha surma järgi, alles siis, kui legendid tema elust ja surmast olid saanud tuttavaks. Millal see sündis, on küll võimatu täpselt kindlaks teha; võimalik, et alles XV aastasajal, nagu Wilhelm Arndt meid tahab uskuma paana.

A. R. Cederberg.

Tartu linna tekkimise ajaloost.

Teated praeguse Tartu linna tekkimise kohta on tumedad. Pole teada linnaõiguste saamise daatum, s. o. tähtpäev, millest tuleks arvestada sõna tõsisel mõttes linna kui õigusliku (juriidilise) üksuse olemasolu. Kõige vanem kiri, mis mainib raadi ja mis seega eeldab teatavat väljakujunenud linnakorda, esineb Tartu foogti, rae ja kodanikkonna palvena Lübeckile toetada neid müüri ehitamisel, on ilma aastaarvuta dateeritud „feria VI post phasca in Tharbato“,¹⁾ millest muidugi midagi ei saa järeldada. Käekirja iseloomu järele on arvatud see kiri XIII a. s. keskelt pärit olevat, ja nimelt pea sõna sõnalt: 1250 a. ligidalt, sest kirjas mainitud foogt viidi ühendusse ühes teises kirjas (aastast 1248) mainitud „dominus H. eiusdem civitatis (sc. Tharbatensis) advocatus“²⁾. Esimesena on meie teada Gernet tähelepanu juhtinud sellele „dominus H. advocatus“³⁾. Ta näeb sellena linna foogti („Stadtvogt“), tähendab aga juurde, et linnafoogti olemasolust veel ei saa järeldada, et ka linnakord juba siis olemas oleks olnud. Kõneldes ülalmainitud Tartu toetuse palvest Lübeckile, toetub ta faktile, et foogt siin enne raadi ja kogukonda on nimetatud, ja oletab, et rae juhatus seisnud sel ajal juba 1248. a. mainitud foogti käes, kes vististi pealegi maavalitsuse ametnik olnud. Selle mõtte on hiljemini Christiani Gernetilt omandanud hea usu peale, kusjuures mitte küllalt õnnelik kõnekääne „Die Anführung des seit

---

1) „Liv-, Esth- u. Curl. Urkundenbuch“, I, hrsg. v. Bunge, Reval, 1853, nr. 216, lhk. 273.

2) „Urkundenbuch“, III, nr. 200-a., lhk. 37—39.

3) A. v. Gernet, „Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat“ (= Verhandlungen d. Gel. Estn. Ges., XVII) Dorpat, 1896, lhk. 156 sqq.

dem Jahre 1248 nachweisbaren Vogts vor dem Rate lässt erkennen, dass . . .“ võimaldab mulje, nagu oleks j u b a k a a. 1248 foogt rae ees mainitud¹⁾.

Vaatleme seda linnafoogti natuke lähemalt. Mainitud kirjas käsitletakse ühe Tartu piiskopkonna omanduseks langenud Pihkva maa-ala jagamist kiriku ja ordu vahel, missugune jagamine venna N(icolaus?), piiskop Alberti viitselegaadi, poolt Pikasillal ette võetud. N. teatab peale vormiliste sissejuhatavate kõnekäänete „ . . . quod nos de comuni consilio et unanimi voluntati capituli Tharbatensis, domini H. advocati et vasallorum eiusdem ecclesiae . . .“ (— et meie Tartu kapitli, kiriku foogti isand H-i ja sellesama kiriku vasallide ühise otsuse ja üksmeelse soovi peale . . .“ [kirik muidugi Stifiti mõttes]) teatavad korraldused oleme teinud. Edasi järgneb kokkulepete tekst, ja lõpuks leidub: „ . . . cedulam hanc sigilli nostri et capituli Tharbatensis, nec non domini H. eiusdem civitatis advocati sigillorum impressione roboramus . . .“ („ . . . selle kirja kinnitame oma ja Tartu kapitli pitseri, samuti ka isand H. sama „civitas’e“ foogti pitseri allavajutamisega . . .“).

Edasijärgnevast tunnistajate nimepidisest loetelust näeme meie, et see „dominus H.“ — Henricuse nimeline on olnud. Teise nime-tuse — „advocatus civitatis“ — põhjal ongi Gernet teda linna foogtiks pidanud („civitatis“ — „kodanikkonna“ mõistes), olgugi, et teda kirja eelosas selgesti stiftifoogtina (advocatus ecclesiae) mainitakse ja olgugi et kirja eelosas mainitakse kapitel, stiftifoogt ja vasallid, kuna lõpus juurdelisatud pitserite märkimisel kapitel ja — korraga — linnafoogt (kes siin nimetatud stifti vasallide ees) figureerivad. Kahjuks ei ole ei Gernet ega ka Christiani sellest eeldusest vastavaid järeldusi teinud, kuna vastolud, mis sellega siin esinevad, neile pole silma puutunud. Meie peaksime nimelt oletama, et Tartu, olles ilma linnaõigusteta, seega väikese õigusteta turupaigana, siiski maaseisuste hulka kuulus, ja stifti valitsemisest osa võttis ning oma foogti võis lasta pitseri alla panna. Kui Tartu hiljemini linnaõigused sai ja võimsaks teguriks arenes, oli maaedustamise õigus imelikul kombel kaduma läinud: temalt kui linnalt enam selle järele ei päritud; alles palju, palju hiljemini suutis ta — ja sugugi mitte kergesti — maavalitsemise kohta oma mõju uuesti maksma panna. Niisuguse oletuse mõttetus on muidugi käegakatsutav. Sellepärast tuleb meil ka teisel juhtumisel

1) T. Christiani, „Einiges über die Verfassung und die Privilegien der Stadt Dorpat“ (= Aus Dorpats Vergangenheit, 2), Dorpat, 1918, lhk. 3.

„advocatus eiusdem civitatis“ all mõista „Stiftifoogti“, mis täiesti võimalik on, sest tarvitati ka „civitas“ „territooriumi“ ja selle sarnases mõistes, millele juba Arbusow on tähelepanu juhtinud¹⁾.

Sellest selgub, et „der seit 1248 nachweisbare Vogt“ osutub ligema vaatlemise juures nõrgalt põhjendatuks ja mittevastuvõetavaks. Ja sellega kaob ära ka oluline põhi kõnesolevat Lübeckile saadetud palvekirja dateerida just 1250. aasta ligidusse. See dateerimine kaotab oma aluse veel teiselgi kaalutlusel.

Laseme oma silme eest mööduda sündmustiku käigu. A. 1224 valutati Tartu. Piiskop Hermann määras Tartu oma asukohaks, seadis siia oma doomkapitli ja reisis varsti Saksamaale tagasi. Tema läänitamisel ja riigivürsti seisusse tõstmisel sai ta ka õiguse Tartus ja kus see tarviline näib olevat linnu asutada²⁾. Ometi puudub meil igasugune näpunäide selle kohta, kunas ta just seda õigust tegelikult on tarvitanud. Christiani arvamisega, et varsti peale vallutamist alustati Doomkiriku ehitamist ja et sellele peagi järgnes linna rajamine, sest vastasel korral oleks Hermann vaevalt endale linna ehitamiseks lasknud volitused anda³⁾, ei ole küll võimalik päri olla. See kõlab ju nii, nagu oleks linna tõeline asutamine aset leidnud enne linna ehitamise õiguse andmist. Tõepoolest ei tarvitse mõlema nähtuse vahel olla mingisugust ajalist sidet. Pealegi on teada, et linnade ehitamise õigus oli ühendatud automaatselt markkrahvi õigustega niisamuti nagu näit. rahalöömise õigus, mis piiskopp Hermannile samuti anti tema tõstmisel riigivürstide seisusse, kuid mida Tartu piiskopid, nagu kindlaks tehtud, alles hoopis hilisemal ajal on tarvitanud. Me võime ainult oletada, et asuti viibimata linnuse („Burg“) ehitamisele, mis kindluseta olukordade tõttu tervele maale ju hädatarviline pidi olema. Suuremate linnade asutamiseks näib väga vähe soodus olevat silmapilk, mil terve maa veel käärimisel, vahekorrad võitjate ja võidetute vahel mittestabiilsed, pealegi Idas mitteusaldusvääriline naaber.

1233. aasta novembri lõpus esitab kuningas Heinrich Lübecklastele ja Liivimaale reisivaile kaupmeestele tungiva nõude, et nad igal viisil toetaksid paganate ja tema teiste vaenlaste vastu piiskopp Hermannit, kes Eesti provintsi kaugelasuvail maa-alul kaitseb Jumala au ja Püha Rooma riigi autoriteeti⁴⁾. Siinjuures ei

1) L. Arbusow, „Die im Deutschen Orden in Livland vertretenen Geschlechter“, Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik, 1899, Mitau, 1901, lhk. 43.

2) „Urkundenbuch“, I, nr. 68, lhk. 72.

3) Christiani, l. c.

4) „Urkundenbuch“, I, nr. 129, lhk. 167.

ole mingisugusest linnast juttu. Loomulikult ei tõestaks see asjaolu iseenesest veel midagi: kuningas Heinrich ei tarvitsenud ju oma käskkirjas Tartu linna eriliselt mainida. Et ta aga siin kaupmeestele ülesandeks teeb piiskopp Hermanni toetada, siis oleks igal juhtumisel linna mainimine võinud väga tähtsat mõju avaldada, sest kaupmehed oleksid kindlasti omanud suuremad huvid linna kohta kui piiskopp Hermanni kohta, ja sellest oleks kuningas võinud loota seda suuremat agarust kaupmeeste poolt tema ülesande täitmisel.

Kuid kuidas lood sellega ka ei oleks, kui ka käesolevat dokumenti ei võiks kasutada otsekohese tõestusena selle kohta, et Tartu linna sel korral veel olemas ei olnud, siiski aitab ta väga tagajärjekalt toetada järgmisi daatume. 1234. a. tungivad venelased Liivimaale kunni Tartuni, kus asi lõppes sellega, et sakslased lüüa said. Teated selle pealetungimise kohta lähevad Tartu suhtes lahku. Vene kroonikad teatavad, et vürst Jaroslav olevat peatunud, ilma et ta oleks linnuseni (Burg) jõudnud. Paavst Gregorius IX-da kutsekiri kõneleb otse mingisugusest piiramisest, mis Vene teatega hästi sobida ei taha¹). Kiri jätab igatahes mulje, nagu oleks tal aluseks täpsed, olgugi ehk küll asja ühekülgselt valgustavad „informatsioonid“; selles teatakse ka Kärkna lammutamisest kõnelda. Igatahes kõneleb kiri ainult mingisugusest piiramisest, mitte vallutamisest, ja just — mida siin eriti allakriipsutama peab — ainult mingisugusest „castrum Tarbate'st“, seega siis mingist linnusest, mitte aga linnast või asundusest (= Siedlung).

Kui hiljemini 1242. aastal tuntud lahingus Peipsi jääl sakslased lüüa said ja põgenema aeti, teab IV Nowgorodi kroonika selle sündmuse teates langenute hulgas nimetada ka „ратманы и пане“²). See koht om Osten-Sackenit mõjutanud märkuse esitama, et see teade õige võib olla, sest meie teame, et lahingust osa võtnud Daani vasallid Tallinnast ja Tartu piiskopi mehed, kelle hulgas kergesti võisid olla ka kodanikud³). See asjaolu eeldaks aga Tartu linna olemasolu. Käesolevast tekstist ei järgne aga, et meil siin tingimata Tartu kodanikkudega tegemist, sest näit. on selgesti mainitud, et ka Tallinn olnud võitlusest osavõtjate hulgas. Kuid pealegi on IV Nowgorodi kroonika nõrk kompilatsioon ja kõigist Nowgorodi kroonikaist

1) H. Hildebrand, „Livonica vornämlich aus dem 13. Jahrhundert im Vaticanischen Archiv“, Riga, 1887, lhk. 44, „... vallari fecerunt castrum de Tarbate“.

2) „Полное собрание русских летописей“, Томъ IV, Санктпетербургъ, 1848, стр. 37 „... паде Нѣмецъ ратмановъ и пановъ 500“.

3) P. v. d. Osten-Sacken, „Der erste Kampf des Deutschen Ordens gegen die Russen“, Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, XX, Riga, 1910, lhk. 118, 120.

kõige vähem usaldamisvääriline. Ka äratab otsekohe meie umbusaldust asjaolu, et just IV Nowgorodi kroonika nii hästi on orienteeritud vaenlaste sotsiaalsetes seisustevahedes, kuna teised kroonikad vaikivad selle kohta. Ja lõpuks tunnistab sõna „пане“ küllaliselt selle kasuks, et käesolev koht moodustab hilisema lisanduse. Neil põhjusil näib meile lubamatu olevat ainult selle ainsa allika põhjal mingisuguseid järeldusi teha, seda enam, et kohalikud allikad midagi ei tea kõnelda Tartu asundusest.

Kui meie nüüd tahaksime palvekirja Lübeckile dateerida võrdlemisi ligidale 1250. aastale, siis esineks umbes järgmine pilt. Kui 1242. a. katastroofi järele rahu Venega oli garanteerinud sakslastele Liivi omakspidamise ja sellega väljastpoolt kindlad vahekorrad kujunenud, siis — kas asus Tartu piiskop linna plaanikindlale rajamisele või jälle tekkis pikamööda linnuse mäejalale asundus, mis sai neljakümnendate aastate lõpul piiskopi käest linnaõigused (muuseas tuleb siin 1248. a. vaevalt arvesse, sest sel ajal oli piiskopitool vakant). Uus asundus oli veel liiga nõrk selleks, et ise omal jõul oleks suutnud tarviliste müüriehitustega hakkama saada, ja pöördus abipalvega Lübecki poole. Meil pole teada selle sammu tulemus. Aga kui see ka eitav oli, peame siiski oletama, et järgneva 10—12 aasta jooksul linn oma enese jõul kindlustamiseks ikkagi midagi ära tegi.

Siis saabus aga täiesti iseärane katastroof. 1262. a. tungisid venelased maale. Ordumeister, kellel väljaspool tegemist, ei saanud kohe appi tulla ja kõigest vastupanekust said venelased varsti üle. Ja nüüd on järgmine asjaolu tähelepanemisväärne: ei ole mingisugusest linna võitmisest, ammugi veel piiramisest, isegi kõige täielisemais riimikroonika¹⁾ teadetes mingisugust juttu. Venelased põletavad päris endastmõistetavalt linna maha, mingisugusest linna väiksemastki vastupanekust ei lausuta poolt sõnagi. Küll aga, ja seda peab rõhutama, kõneldakse linnusest (Burg), mis seal lähedal asunud. Ainult kes linnusesse pääseb, jääb ellu. Kantsist lastakse ägedalt venelaste peale ja siit saadakse neile teatavat kahjugi teha. Kantsi edaspidist piiramist ei julge nad ettegi võtta, vaid tõttavad kiirelt, nagu tulnud, oma saagi ja vangidega tagasi. Kas on võimalik, et umbes 10—12 aastat kestnud müüriehitamise järele — Lübecki palvekirjas räägitakse, et müürid juba ehitusel on — linn ilma vastuhakkamata vaenlasele üle antakse? Meile ei näi see tõenäoline olevat. Terve kirjeldus riimikroonikas avaldab väga kindla mulje, et linna

1) „Livländische Reimchronik“, hrsg. v. Leo Meyer, Paderborn, 1876, p. 152. vv. 6607—6649.

langemine selleaegsetele tingimustele vastavalt oli täiesti iseenesest mõistetav. See on aga seletatav ainult siis, kui me oletame, et linn, kui ka üldse, siis ometi mitte rahuloldavalt kindlustatud ei olnud, igatahes aga ilma kaitse ringmüürita oli.

Seda oletust kinnitab veel Vene kroonikate teadete võrdlus selle sündmuse kohta¹⁾. On täiesti arusaadav, et venelased Tartu hävitamises metsikut kangelastegu nägid ja oma teadet vastavalt värvisid. Iseäranis iseloomustavana tuleb esile tõsta järgmine detail: linnal olevat kolm müüri olnud, mis kohe esimese tormijooksuga ära võetud. See Vene teade kolmest müürist on hilisematele vaimustatud, aga kriitikavaestele Tartu mineviku kirjeldajatele juhuse võimaldanud luua legendi Tartu kolmekordsest ringmüürist²⁾, — fantaasiakujutus, millele raske teist suuremat kõrvale seada. Tartu oma kolme ringmüüri oleks ju ainuke sellelaadiline nähtus keskaja linnaolude ajaloos, ainuke mujal olematu juhtumine: üldiselt oldi rahul, kui suudeti üks ringmüüri võru valmis ehitada ja korras hoida. Seda arusaamatum on, et sarnase kolmekordse müüri taga venelastele mingit vastupanu ei suudetud näidata, et linn esimesel rünnakul ära võeti. Meile näib, et see väljendus (kui me selles lihtsalt Vene kroonikate mitte just väga harva ettetulevat liialdamist ei taha näha) ainult niiviisi on seletatav, et meil mingisuguse püstaiaga tegemist, millega ju värskest asutatud linnad harilikult olid ümbritsetud. Siis on juba mõeldav, et siin tegemist on kolmekordse planguga või muu sarnasega, mida venelased sõnadega „Три стѣны“ edasi on annud.

Niisugused provisoorsed kindlustused ei vajanud ehitamiseks palju aega. Näit. laskis 1277. a. Liivi ordumeister Ernst ühel Leedusse ettevõtetud retke korral mõne nädalaga Dünaburgi ehitada, nagu riimikroonika seda üksikasjaliselt jutustab. See suutis sõjaväe äramineku järele leedulaste mitmenädalisele piiramisele vastu panna. Või jälle laskis a. 1369 kõrgemeister Winrich von Kniprode 35 päeva (15. IV—20. V.) jooksul ühel Memeli saarel Gotteswerderi linnuse kindlustused üles ehitada; see võeti küll septembris leedulaste poolt

---

1) Новгородская лѣтопись. Полн. собр. лѣт. т. III, Спб. 1841, lhk. 57. Четвертая Новг. лѣт. Полн. собр. т. IV, lhk. 39. Псковская первая лѣт. Полн. собр. IV, lhk. 180. Софійская первая лѣт. V, lhk. 190. Воскресенск. лѣт. Полн. собр. VII, lhk. 163.

2) (Jul. Eckardt) „Zur Geschichte Dorpats“, Neuer Dorpater Kalender für das Jahr 1866, lhk. 10 „... hinter den dreifachen Mauern, welche die Stadt umgaben . . .“ Sedasama ütelist kordab autor töös „Baltische und russische Culturstudien aus zwei Jahrhunderten“, Leipzig, 1869, lhk. 25.

ära, aga alles viie nädalise piiramise ja 18 viskemasinaga pommitamise järele.

Neist näiteist võiks jätkuda. Kui venelased suutsid siin linna ära võtta „esimese rünnakuga“, siis kõneleb see igatahes ainult selle poolt, et see ainult täiesti primitiivne linnus võis olla, ja linn sellega oli alles esimeses algelises saamise ajajärgus, mis palvega Lübeckile, milline 1250. a. pidi esitatud olema, end milgi tingimusel ei laseks ühendada.

Väga tõenäoliselt alustati katastroofi järele kõige energiaga müüride ehitamist, ja palvekiri Lübeckile tuleb vastavalt sellesse aega, tähendab peale 1262. a. asetada. Sellele dateerimisele oleks vaevalt võimalik ka paleograafiliselt midagi ette heita. Ka kirja iseloom võinaldab selle arvamise tõenäolisust: see on ju nii hädaldavalt abipalavas toonis kirjutatud, et ta saatmist vaevalt oletada võiks ilma eelkäiva perturbatsioonita. See on teine kord, kui linn Lübecki poole pöördub. Juba mõne aja eest oli üks kiri toetuse palvega ära saadetud, mille Lübeck ka „kõige armulikumalt“ vastuvõtnud. Kahju, et see kiri alal pole hoidunud. Kuid tagajärge ei näi sellel siiski olnud olevat, sest sundiv häda ja vaesus ajab palvet kordama; hädaldatakse kõige nukramalt iga võimaluse puhul ja palutakse nii hästi elavaid kui surijaid, kes ainult armuandi võiks anda, linna peale mõelda. Jah, isegi käskjalgade kulude katmisega, kes kirja kohale pidid toimetama, ei saa linn hakkama, vaid palutakse selleks otstarbeks kirikukorjandust. Aga see paik saaks, kui kindlustused lõpule viidaks, olema mitte ainult usu varjupaik meie provintsis, vaid ka kilbiks-kaitsemüüriks ümberkaudsetele maadele, kohalasuajatele kindlaks paigaks, läbireisijatele mugavaks peatuskohaks, võimaldades rahu ligidatele ja kaugetele. Ja Lübeckile, kui asja kordaminekuks kaasaaitajale, langeksid osaks mõningad esidused.

Müüriehitus on seega kirja ärasaatmise korral käimas olnud, sest öeldakse selgesti „quod munitio nostra si ad perfectum venerit“, mida vaevalt kirjutatud oleks, kui asjaga sugugi ei oleks oldud peale hakatud. See jätab palju enam mulje, nagu käiks ehituse lõpuleviimine kodanikkudele üle jõu, ja see asjaolu sunnibki väljastpoolt abi otsima.

Et Lübecki kui kõige ligema poole pöörduti, on arusaadav: võidi ju oletada, et just Lübeck, kes „Saksa ühiskaupmehe“ (der gemeine deutsche Kaufmann) ühingus tõusis ikka enam juhtivale kohale ja kõige enam oli huvitatud Venemaaga kauplemisest, kõige meelsamini pidi toetama kindla tugipunkti (mida palves eriliselt rõhutatakse) tekkimist. Ettevõtte tulemuse kohta puuduvad meil teated,

kuid tohib küll oletada, et ka selgi teistkordsel palvel ei olnud olulisi tagajärgi. Sest vaevalt võis Lübeck nüüd juba täieliselt toibunud olla 1251. a. raske tuleõnnetuse tagajärgedest¹⁾. Pealegi oli tal küllalt tegemist Maarja kiriku hiiglaehitusega, milliseks otstarbeks ta isegi välist abi vajas: nii oli Riia peapiiskopp Albert II Lübecki rae vastava palve peale saja marga suuruses toetust lubanud (1261. ja 1263. a. vahel).

Pilk linna põhiplaanile näib õigustavat arvamise, et enne müüritööde lõpulejõudmist mingi katastroof vahele on tulnud. Linnus ja linn asuvad ühises ringmüüris, mitte aga niiviisi, nagu näit. Tallinnas, kus kants ja linn omasid mõlemad omaette müürid. Silmnähtavalt on linna kindlustamistöö Tartus suurema kokkuhoidlikkuse tähe all sündinud. Peale selle näitab linnaplaan väga selgesti, et meil pole siin tegemist kordkorralt areneva ja kasvava linnaga, nagu näiteks Tallinnas, vaid kavakindla, süstemaatilise asundusega, mis otse geniaalselt leitud ja läbimõeldud ning mis hiilgavalt arvestab nii maapinna eritingimusi kui ka kaitsetarbeid.

Põhiplaani rajamisel on otsustandvatähtsusega olnud Doome-mägi, mis Emajõe jõesängist lõunasuunas sirbitaoliselt asetatud. Siia ehitati loss ja hiljemini katedraal, mis kaitseotstarveteks hiilgavalt sobivad. Müür lookles täpselt mäekallakut mööda ja sirbikujulise mäe mõlemas otsas ettevõetud väljajooksva müüri pikendamised andsid linnale (muidugi mitte täiesti korrapärase) poolsõõra kuju, mille poolitaja moodustab kolmas jõe paralleelne linnamüür.

Linnaplaan ise kuulub idakoloniaalskeemi tüüpi. Kõrvalekaldu-mised, mis pealegi väheolulised, on seletatavad ühest küljest äärmiselt ebasoodsa, soise maapinna tingimustega, teisest küljest sellega, et läbikäimist linnuse ümbruskonnaga püüti võimalikult mugavasti korraldada. Viimasel põhjusel asetati turuplats tsentrumist, kuhu ta keskaja linnades harilikult oli asetatud, eemale, perifeeriale lähemale. Oli ju Lossi tänav ainuke, mis võimaldas suuremate vankrite liikumist teataval määral, ja turule oli selle kaudu järjekult kõige kergem jõuda. Samuti on turu perifeeriline asend ja pikergune kuju seletatavad püüdega seda väljaspoolt tulevatele liiklemisteedele võimalikult kättesaadavaks teha ja võimalikult kunni jõeni välja viia. Olid ju Riia ja Tallinna teed kõige tähtsamad liiklemisvahendid, millistega teised kaugeltki ei suutnud võistelda (Tallinna ja Narva teed saabusid linna üle ainukese puusilla, mis asus praeguse kivisilla kohal).

1) W. B r e h m e r, „Beiträge zu einer Baugeschichte Lübecks“, Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte u. Alterthumskunde, Bd. 5, Jhk. 148—150.

Muidu aga moodustas tänavate võrk üldiselt idakoloniaalskeemile vastavalt üksteisest õiges nurgas läbilõikavate tänavate kompleksi.

Miks Neumann mingisugust „kolmandat, kuid harva esinevat tüüpi“ oletab, ei ole meile küllalt selge¹⁾). Veel vähem võime tema arvamisega ühineda siis, kui tema Tartu suhtes oletab kaht arenemiskäiku, ja nimelt vanemat linnaosa, mis ulatunud umbkaudselt öeldud veidi Munga tänavast tahapoole, nii et Dominikaaniklooster asunud veel seespool, Cisterciensiklooster aga juba väljaspool linnapiiri, ja teiseks linnamüüride laiendamist Cisterciensikloostri ja Laia tänava sissetõmbamiseni linnapiirkonda. Nähtavasti tahtis Neumann Cisterciensikloostri tingimata ka Tartus asetada linnamüürist väljaspoole, nagu see mujal sagedasti, kaugeltki aga mitte alati esines²⁾).

Säärase hüpoteesiga on meil täiesti võimatu ühineda. Mingisugused kaaluvad põhjused ei sunni meid Tartu ntunnakloostrit asetama linnamüürist väljaspoole. Teisest küljest omandaks linnamüür, mis täpselt maapinna tingimustele on kohandatud, Neumanni teooria tunnustamisega täieliselt ebatõenäolise kuju, nimelt sopi, mis täiesti võimatu tundub olevat ja end millegagi ei lase seletada. Tartu läbi mõeldud ja sihikindla linnaplaani juures ei ole mõeldav linna kasvamine Neumanni poolt loodud oletuste järgi.

Teisiti on lood Dr. Otto väidetega. Kõige vanemal linnaplaanil a. 1636 esineva märkuse põhjal: „Die breite Strass genant allhier ist zu Vors der Markt gewesen“, on ta esitanud oletuse, et siin, tähendab umbes Laia ja Jakobi tänava lõikekohas, olevat asunud kõige vanem turukoht³⁾). Maapinna tingimuste seisukohalt vaadatuna — see on ainuke kõrgem koht soise madaliku keskel — oleks see väga võimalik. Et plaanikindlad linnaasundused nõjatuvad juba olemasolevaile asundustele või viimased lihtsalt endasse vastu võtavad, selle kohta on meile paljud teated säilinud (hästi kindlakstehtud näitena võib esineda liivlaste asundus Riia all). Ometi tulevad säärased asundused nii juriidiliselt kui ka füüsiliselt linnaasundustest eraldada. Samuti on vastuvõetav, et mäe jalal mingi asundus võis tekkinud olla. Kuid siiski jääb lahtiseks küsimus, kas oli see turuasundus, millisele linnaõigused anti ja mis siis 1262. aasta katastroofi järgi müüre hakkas ehitama, või oli mingi teine hoopis uus

1) W. Neumann, „Der Stadtplan als geschichtliche Urkunde“, Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, Bd. XXI, lhk. 88.

2) W. Neumann, „Stadtplan als gesch. Urkunde“, *ibid.*, lhk. 97.

3) R. Otto, „Zur Ortsbeschreibung und Entstehungsgeschichte von Burg und Stadt Dorpat“ (= Aus Dorpats Vergangenheit 1), Dorpat, 1918, lhk. 7.

asundus tekkinud, millisele osaks langes venelaste pealetungimise esemeks saada. Mõlema oletuse suhtes on võimalik esitada tõestusi ja vastutõestusi. Küsimust ei tule küll iseenesest väga tähtsaks pidada, kuid see äratav meie huvi niivõrra, kui võrra seda siduda võib küsimusega esialgse turuasunduse rahvastiku rahvusliku algupära kohta. Loomulikult on ka siingi võimalikud ainult hüpoteesid, mis omavad vähema või suurema tõenäolisuse astme.

Selleaegsetes olusuhetes näib täiesti võimatu olevat, et maa-herrad oleks võinud anda linnaõigused asundusele, mille rahvastik oleks koostunud mittedesaklastest, käesoleval korral eestlastest, sest sellest oleks kergesti võinud tekkida maa võimudele väga ebakohane võimutegur. Ennemini püüti kodanikke hankida Saksa riigist, hoolit-sedes igaviisi nende juurdevoolu eest. Selle kohta pakub eeskujulise näituse Riig, mille tekkimisega meie nii hästi tuttavad oleme Läti Hendriku kroonika tõttu. Kuid Saksa käsitööliste ja kaupmeeste juurdevool polnud üldiselt kaugelki nii elav, et linnades oleks võidud läbi saada hoopis ilma mittedesaksa elemendita. Eriti võisid just Tartus asjad selles suhtes eriliselt halvad olla, sest alalised täilitamised Vene sõjaretkete poolt ei võinud meelitada võõraid siia asuma. Igatahes olid Riig ja Tallinn selles suhtes alguses hoopis õnnelikumas seisukorras. Alles sedamööda, kuidas julgeolek Tartus suurenes ja kaubitsemine uue kaubatee tõttu Emajõe kaudu hoogsamalt hakkas arenema, valgus ikka enam kodanlist Saksa elementi kohale ja tekkis tarve kindlama ladukoha (Stapelplatz) järgi. Selle läbi kujunes ka võimalus tagajärjeka linnarajamise teostamiseks. Niiviisi ongi seletatav, miks Tartu asutamine võrdlemisi hilja sündis.

Kuid Dr. Otto leiab, ja mitte just ilma aluseta, et Jakobi kirik olevat olnud esimese turuasunduse kirikuks. Selle asend ja, niipalju kui meie otsustada võime säilinud plaanide põhjal, võrdlemisi väiksed dimensioonid räägivad veenvalt selle oletuse kasuks. Millised arhitektuurilised muutused Vene katastroof kiriku juures mõjutas, on meile loomulikult teadmata. See eeldab aga igatahes turuasunduse suhtes suuremat vanadust, kui see, mida meie Saksa elementide juurdevooluga võime ühendada: muidu oleks Tartu pidanud hoopis varemini linnaks muutuma. Järjekult ei eksi meie palju, kui oletame, et siin Doomemäe jalal tekkis kõige pealt Eesti turuasundus või küla, mis oma kirikukesega varustati. Siin leidsid ka juhtumisi läbisõitvad kaupmehed ulualust niikaua, kui Emajõe kaudu kaubitsemine arenes, Saksa kodanliste elementide suurema juurdevoolu põhjustades, ja kui tarvidus Saksa elemente suuremal määral kohale tõmmata tõuke andis linna rajamiseks. Üksikud erandid välja arvatud,

tekkisid Saksa linnad idas harilikult külade ehk asunduste läheduses ja omandasid neilt mõnikord oma nimegi. Vaevalt aga kasutati kunagi küla ennast linna otsekohese alana. Et Tartu Vene katas- troofi ajal alles tekkimisel oli ja et meie kasutada olev allikamaterjal käesoleva küsimuse kohta puudulik, siis jääb vist küll lõpulikult lahendamata küsimus, kuidas olid lood selles suhtes Tartus, — kas oli juba ennem olemas linnaplaan, mis pärast katastroofi teostamist leidis, või moodustas turuasundus, nagu Dr. Otto oletab¹⁾, uue linna algosa.

Tartu linna rajamise asetamine aastaisse veidi enne 1262. a. ja linna-ala plaanikindel jaotamine katastroofi järgi annavad meile teatava toetuspunkti Doomkiriku vanaduse kindlaksmääramisel. Enam- vähem toreda ja hiilgava piiskopikiriku asutamine võrdlemisi kaugel linnusest, ajal, mil Doomemägi erilise ringmüüri- ga ei olnud kaits- tud, ei tundu, arvestades Tartu hädaohtlikku välisseisukorda, kui- dagi vastuvõetav olevat; veel vähem aga on seda provisoorilise puust katedraalkiriku ehitamine. Säärane kõrvalasuv ja kerge ligi- pääsuga kirik oleks esimesena vaenlastele ohvriks langenud. Pige- mini lepiti esialgu kirikuga linnuse piirides (näited selle kohta ei ole haruldased: mainigem kas või Haapsalu ja Kuresaare kirikuid). Alles müüride ehituse lõpuleviimine löi kohased tingimused suurema katedraalkiriku jaoks. Stiilisse puutuvad kaalutlused ei luba meid Doomkiriku ehitamist asetada ajajärku enne 1270—75. aastat, milline daatum end ka müüriehitamisega laseb põhjendada. Ja mis puutub linna koguduste kirikutesse, siis on nende dateerimine arusaadav üldse alles müüriehitamise dateerimise kaudu. Maarja kiriku kohta teame ainult niipalju, et ta oli esimene linna koguduskirik, järjeli- kult siis vanem kui Jaani kirik. Seda oletust aitavad kinnitada vähesed säilinud Maarja kiriku kohta käivad joonised, niipalju kui need üldse meid lubavad mingisuguseid otsusi teha. Jaani kiriku ehitamise peame stiili analüüsi põhjal paigutama XIII aastasaja viima- sse veerandisse, pigemini selle lõppu (Assmussi astronoomilisi väljarehkendusi ei saa me käesolevas arutuse alla võtta²⁾). Maarja kiriku, kui kõige vanema linna koguduskiriku, ehitamise võiksime samuti kõige loomulikumalt asetada aastaisse varsti peale Vene katastroofi.

O. Freymuth.

---

1) R. Otto, op. cit.

2) A. Assmuss, „Über die Orientierung der mittelalterlichen Kirchen Dorpats“, Sitz. ber. d. Gel. Estn. Ges., 1911, lhk. 29 sqq.

Saaremaa kiriku- ja konsistoriaalseaduse kava aastast 1650.

Kuninganna Kristiina ühendas oma donatsioonikirja kaudu 25. nov. 1650. a. tema poolt varem krahv Magnus Gabriel de la Gardie'le antud kingitused Kuresaare krahvkonnaks (grefskapet Arensburg).

Krahvkonna moodustasid Kuresaare linn ja loss kõige inventaariga ning suur hulk külasid ja kroonutalusid. Peale selle anti krahv de la Gardie'le „expektantsõigus“ kõigi nende tol ajal veel läänitatud külade ja losside peale, mis teiste omanikkude käes olid. Krahv sai oma krahvkonnaga suured õigused Saaremaal; nii jäi temale Saaremaal superintendendi nimetamise õigus, tema käsuvalitseja pidi olema eesistujaks „landsrättis“ ja kõik selle kohtuinstantsi poolt määratud trahvid ja maksukohustused pidid krahvile üle antama; Kuresaare linnakohtust pidi appeleeritama „landsrätti“; krahv vabastati sõjateenistuse kohustest ja kõigist kuningale maksetavaist kontributsioonest, kuid pidi Kuresaare lossi garnisoni üleval pidama; ka sai krahv õiguse tema poolt valmistatud raha liikvele lasta tingimusega, et sel oleks sama väärtus ja valöör kui kroonu omal.

Krahv de la Gardie on ka kasutanud neid õigusi, mis temale kuninganna donatsioonikirja läbi antud. Nii nõudsid Saaremaa kirikuolud korraldamist ja krahv määras sellepärast neli komissari, kes üheskoos Saaremaa praosti ja kirikuõpetajaskonnaga välja töötaksid kiriku- ja konsistoriaalseaduse kava¹⁾. Kava, mille nimetatud komissarid ja vaimulikud kokku seadsid, on see „bedencken“, mille meie allpool in extenso ära trükime. Doktor Fr. Westling, kes on toimetanud dokumendist ärakirja „Ajaloolise Ajakirja“ jaoks, on oma eelnimetatud töös seda mõne reaga refereerinud²⁾. Üks teine uurija on juba varemini sellele tähelepanu juhtinud, et kava kokkuseadmisel on eeskujuks olnud see „Konsistorial- und Kirchenvisitations-Ordnung, wie es im ganzen Liefplande einführo zu halten“, mis Rootsi valitsuse poolt antud 13. augustil 1634. a.³⁾ Saaremaa kiriku- ja konsistoriaalseadus kiideti krahv de la Gardie poolt heaks 28. oktoobril 1650. a. ja on nähtavasti otsekohe hakanud maksma. Eelnimetatud praost Pretorius on nähtavasti juba mõne võrra varemini Saaremaa superintendendiks nimetatud.

Käeolevaga trükitava dokumendi originaal on Dr. Westlingi teadaande järgi säilinud Tallinna konsistoriumi arhiivis. Tarvitame juhust, et tänada Dr. Westlingi tema lahkuse eest, millisega ta meie õiguse andis käesoleva dokumendi avaldamiseks meie ajakirja veergudel.

A. R. Cederberg.

1) Fr. Westling, „Några meddelanden om Ösels kyrkliga förhållanden under åren 1645—1650“ (Kyrkohistorisk årskrift 1915, Sverige, lhk. 338).

2) Westling, op. cit., lhk. 338—339.

3) Ernst Hj. J. Lundström, „Bidrag till Livlands kyrkohistoria“, Uppsala, 1914, lhk. 149—150.

Der Verordneten Gräfflichen Hhn Commissarien bedencken, wie es hinführo mit dem Consistorio, General und special visitation auch Kirchenordnung, biss auf fernere S-r Hochgräfl. Excellenz gnädigste approbation und declaration alhier auf Ösell zuhalten sey.

Demnach Ihre Königl. Maytt. Unsere Allergnädigste Königin und Fräuevlein S-r Hochwolgeb. Gräfl. Excellenz die Jurisdictionem Ecclesiasticam auff diesem Ländlein zu exerciren gnädigst concediret; Als wird das Consistorium alhie hinführo folgender gestalt besetzt und bestellet werden müssen; Nemblich es wird der H. Statthalter als Director des Consistorii mit dem H. Superintendente und dann zweijen Weltlichen aus dem Landgerichte, und zweijen Gestlichen vom Lande das Consistorium alhie besetzen, und alle vorfallende casus Consistoriales entscheiden, auch die Execution alles dessen so verabscheidet worden, Unsäumblich befo[r]deren helffen. Locus judicii wird sein alhier auffm Schlosse in der Landgerichts Stube, Tempus conveniendi aber wird sein 8 Tage vor den zweijen Landgerichts Terminen, der H. Statthalter als Director und der H. Superintendens sitzen bei saimen oben am Tische, auff der rechten seite des H. Directoris sitzet der erste Geistliche Assessor, Auf der linken seite des H. superintendentis der erste Weltliche Assessor, und den ferner auf der rechten seiten der ander Weltlicher, auf der linken der ander Geistliche Assessor. Der Landgerichts Secretarius hat seine stelle vorm Tische; zu anfangs der ersten Consistorial juridica, werden alle die Hhn Consistoriales den Richterlichen Eijd zu leisten, und darauf die in den visitationibus befundene oder sonsten dahin remittierte Casus consistoriales Vor sich nehmen und dieselben nach Geistlichen und Weltlichen der Ausspurgischen Confession Consistorial-Rechten entscheiden; Daferne auch einige Parten vors Consistorium zu citiren sein möchten, so wird auf derselben anhalten, oder so oft es nötig der H. Statthalter ex officio die Citationes wieder die Parten cum Praefixione termini ergehen, und das die Citationes allemahl richtig eingelieffert worden, eine Zettel zu rücke bringen, und den consistorial Acten beijlegen lassen. In termino sollen die Parten ohne einige Procuratoren, jedoch nach gelegenheit mit einem oder zweijen Ihren gefolgten freunden und anverwandten persöhnlich erscheinen, Ihre Klage und Antwortt allein mündlich vorbringen, welches alles Vom Gerichts Secretario fleissig Protocolliret, und wenn die Parten geschlossenn, dem Gerichte in präsentz der Partenn vorgelesenn, auch darauff die Parten abgewiesen werden sollen. Die Vota der Hhn Consistorialen sollen von dem Untersten Geistlichen Assessore angehobenn, Vom Secretario verschrieben, und wehm die meisten stimmen gehen, solches soll pro concluso gehalten und angenommen werden, doch soll nicht allein bald zur anfang des ‚Processus‘, sondern auch vor publicirung des Urthels die güte den Partenn vorgeschlagen und versucht werden. Sonsten sollen die Publicirte Urtheile in einem Buche verschrieben und noch vor endigung der

Juridica von denen Hhn Consistorialibus unterschrieben werden; Im übrigen wird sich dieses Consistorium nach der Lifflandishenn Dörptischenn ober-Consistorial ordnung wie auch ratione Processus nach diesen Künfftigenn Landgerichts Ordnung zu richten, und dahin alles zu ordenen wissen, das die Göttliche Ehre und Lehre nebenst guter Kirchen disciplin wie auch der Einwohner Heijl und Seeligkeit in diesem ländlein je länger ie mehr befo[r]dert werden möge; Belangend die Visitationes und zwar Erstlich die Local und häusliche visitation der Hhn Pastoren, weilen allbereit vorhin vom Hn Episcopo Revaliensi eine sehr nützliche belehrung über die-selbe schriftlich ist abgefasset worden; (Als wird dieselbe bis auf Hochgedachter Ihrer Gräfl: Exellentz gnädige erklärang billig beobachtet werden müssen. Die Generalvisitation aber des Hn Superintenten betreffend, selbige wird Er nach der ihm absonderlich eingereichten Instruction: (bis auf fernere der hohen Obrigkeit ordre)¹⁾ fleissig und eijferig zuverichten, bemühet sein. Sonsten will hochnötig sein, das man wegen der Kirchen Sühne, den darüber in Ao 1647 den 4. Februarii schriftlich abgefassten ordentlichen Process abgedachten Hn Episcopi Revaliensis in acht nehme, und demselben folge, wie nicht weniger derselben unterrichtung über die nützliche übung des Catechismi bestehende in 11 Puncten und in Ao 645 abgefasset, denen Hhn Pastorib[us] zur sorgfältigen Praxi und nachfolge bester massen hiermit recommendiret wird. Was ferner beider Kirchenordnung für dismahl zu erinnern, besteht Vornemblich in nachfolgenden Puncten:

1. Anfänglich und zum Erstenn, soll auf dem gantzen lande und der Graffschafft Ösell das wahre licht des Heijl. Evangelii, nach Form und weise der unverenderten Augspurgischen Confession in allen Kirchen und Schulen gelehret und geprediget werden, und sollen dabei keine andere Secten und Religion; wie Sie immer nahmen haben mögen, in diesem lande, Kirchen und Schulen eingeführet, geduldet und gepflantzet werden.

2. Der Gottesdienst und die Kirchen Ceremonien sollen gleichwie für diesem der Rigischen Kirchen gleich behalten, und in steter observantz gebrauchet werden.

3. Wann ein Priester bey einer Kirchspiels Kirche auf dem lande soll vociret werden, so sollen ewar die Kirchspiels Junkern das Jus Praesentandi haben und behalten: Wann aber des Praesentierten Priesters Persohn, lehr[e], leben und wandel von dem Superintendenten und gantzem Ministerio approbiret, und drauf in dem Examine tüchtig und würdig befunden worden, so soll er alsdann ordentlicher weise von dem Gräfl. Statthalter vociret, und in seinem Ampte, nach verrichteten ordentlichen Kirchen ordination Confirmiret und bestätigtet sein.

4. Es sollen aber zu Land Pastoren praesentiret und vociret werden, welche neben der Teutschen zugleich der Unteutschen Bauern sprach mächtig und kündig, zu mahlen etzliche die Predigten aus dem in die feder verfastem concept auswendig lernen, und dem

1) ääremärkus marginaalis; dieses ward ausgelassen.

Volke fürpredigen können, Allein im Beichtstuhl und bey denen Kranken; da man die Armen leute mit Gottes Wort reichlich Trösten soll, und auch billig alsdann eine fertige und ungezwungene Zunge von nöthen, oft ohne Trost bleiben, und nicht wenig in ihren gewissen beschweret werden.

5. Wann aber Einheimische und des Landes Eingesessene Kinder verhanden, derer Lehr unb lebend bekant, approbiret, und sonsten zum heiligen Predig-Amt düchtig, sollen allewege denen frembden, obgleich die Einheimischen nicht zur stelle, auf hohen Schulen studirten oder anderweit sich aufhielten, präferiret und vorgezogen werden.

6. Alle die Jenige die auf verdächtigen Universitäten und Schulen studiret, die sollen nicht so balde an Kirchen und Schulen befördert werden, bis man allererst recht erfahre, was er für eine Religion gefasset.

7. Weilen das Peudische Kirchspiel ziemblich gros und daselbst auch die Arme leute in Spitalhöfe von dem ordentlichen Priester mit Gottes heiliges wort, und darreichung der heijl. Sacramenten gar selten besucht, unterrichtet und getröstet werden; Als soll ein besonderlicher Priester dahin verordnet und eingesätzet sein, damit die Arme leute so woll wochentlich als alle Sontage mit dem heil. Evangelio und Predigte Göttliches Wort getröstet und erquicket werden mochten, welches zu des Hn Feldherrn Hochgräfl. Excellenz. gutdünken und approbation remittiret werden sol.

8. Im Stätchen soll der Capplan alle Mittwochen und Sontage denen armen leuten im Hospital fürpredigen, und dieselbe mit Gottes Wort versehen und Trösten.

9. Wass zur Dänischen Regierungs Zeiten wegen abschaffung der Beichtpfenninge und Krügereijen bey denen Pastoraten abgethan, darbey lest man es billig verbleiben, Hierwiederumb aber, weilen die Hhn Pastoren sich bishero von einem jeden hoffe nur mit einem Schinken und fladen befriedigen lassen müssen; Alss wird nicht ein Zweiffel gezogen, die Kirchspiel Junkern werden sich hinführo, weilen jetziger Zeit alles Teur, mit Christlicher Wolthätigkeit gegen dieselbe zu erzeigen wissen, und anderen Leuten mit Ihrem Christlichen guten Exempel Vorgehen.

10. Mitt denen in vorigen Dänischen Zeiten an denen Landkirchen Vermachten gnaden haken, soll es also hinführo bei absterben der Pfarrherren sein bewenden haben, Jedoch so lang die hinterbliebene Wittiben in ihrem Witwerstande verbleiben; Im wiedrigen soll der gnadenhaken, Vermöge Ihre Königl. Maytt. Christiani des Vierten in Dännemarck sub dato Copenhagen d. 29. May ao 1639. abgegebenen Indults wieder an die Kirche verfallen sein.

11. Die Vierzeitige Kirchen Opfere, auf denen Vier hohen Festen, als Weijnachten, Ostern, Pfingsten und Michäelis, mögen altem gebrauch nach zur steuern und Unterhalt d. Hhn. Pastoren auf dem ganzen lande verbleiben.

12. Weilen auch eteliche Kirchspielen auf diesem Lande ziemblich weitläufig, und die Pauren fast bey 2 oder mehr meilen von den Kirchen abwohnen, und also an ihrem Christenthumb mercklich ver-

säümet; Als sollen disfals gute ordnungen gemacht werden, das die weitläufftige Kirchspielen getheilte und absonderliche Capelle erbauet und fundiret werden; Jedoch soll keine division der Kirchen vorgehen, es seij dann das die hauptkirche zur gnüge und wolversorget.

13. Ferner wird hochnötig zu sein erachtet, das die Hhn Pastores jedes orts neben den Kirchen Vorstehen fleissig beobachten, wie die Kirche und dazu gehörige gebauwde und Pastoraten im bawlichen wesen erhalten, die Kirchhöfe besäunet und Verwahret, Wie imgleichen sonderbahre Kirchenbücher und Inventaria darüber aufgerichtet werden möge.

Alle bei und Winkel-Schulen sollen in Stätchen abgeschaffet und eine ordentliche gute wolbestellet öffentliche Trivial Schule wieder eingerichtet, und mit gelährten, geschickten Collegen versehen werden, damit niemand ursach haben möge Privat oder Winkelschulen zu halten, und kann dz Schul Examen Jährlich einmahl umb Michaelis gehalten, und vom herrn Superintendenten einige aus dem Rath hierzu dienliche, darzu gezogen werden.

Datum Arensburg d. 10. Julij. A-o 1650.

Rembert Funchen   *Paul Helmes*   *Johann von Weydenhayn*   *Johannes Cotenius*
Sig.   *Sig.*   *Sig.*   *Sig.*

Prantsuse revolutsiooni historiograafia ülevaade.

II.

Prantsuse revolutsiooni objektiivse, teadusliku uurimise tähtsaim teerajaja Alexis de Tocqueville oli huvitaval kombel oma põlvnemiselt põline aristokraat. Juba noorest east peale vabaduse aate innukas pooldaja, tunnustas Tocqueville Euroopa sotsiaalse korra demokratiseerumise paratamatust, kuid püüdis samal ajal kaasaeglastele näidata abinõusid, mis takistaksid demokraatjat degenerereerumast despotismiks. Et inimesed üldiselt hindavad ühetaolisust kõrgemini kui vabadust, siis võib Tocqueville'i arvates demokraatliku korra alusel väga hõlpsasti kujuneda kõige äärmisem despotism, mis rikub hoolimatu jõhkruise rahvastiku kõige elementaarsemad vabadusi. Nii võib demokraatia areng saada hukatuseks poliitilisele vabadusele, kui õigel ajal tarvitusele ei võeta kõiki vajalisi ettevaatusabinõusid. Vabaduse idee vaimustatud apostlina seadis Tocqueville oma elu pühaks missiooniks näidata inimesile, kuidas kooskõlastada demokraatlikku ühetaolisust kõrgeastmelise poliitilise ja individuaalse vabadusega.

Vanas Euroopas, leiab Tocqueville, asub vabaduse hoone väga nõrgal alusel ja võib kergesti kokku variseda. Piiramatu ainuvalitsus püüdis tervet ühiskonda nivelleerida ja kõiki inimesi asetada ühesugusesse seisukorda neist kõigist kõrgemal seisva, kättesaamatu ja vägeva võimu ees. Samal ajal tundsid inimesed suurt vastumeelsust seisusliku korra

vastu ja nõudsid kõigi kunstlike vaheseinte hävitamist, mis inimesi jaotasid üksteisest eraldatud oma ette korporatsiooniks. Vabadusest oldi aga jõutud juba ära võõrduda ega osatud küllaliselt hinnata tema headtegevat mõju. Sellepärast arenesidki püüded vabadusele hiljemini kui ühetaolisuse taotlemised ega saavutanud nii suurt jõudu kui viimased. „Euroopa rahvaste juures käis ühetaolisus vabaduse eel: ühetaolisusel seisis juba minevik selja taga, kui vabadus alles uudisena esines“. Euroopas võib poliitiline vabadus, mil puuduvad minevikus sügavamad juured, niisama kergesti hukkuda nagu ta tekkiski.

XIX aastasaja 30-dais aastais avaldatud ja peagi suure kuulsuse omandanud töös „La démocratie en Amérique“ vaatleb Tocqueville Ühisriikides valitsevaid poliitilisi olusid, niipalju kui need pakkusid suuremaid tagatiseid vabaduse kindlustamiseks. Ameerikas on vabadus orgaaniliselt kasvanud ühes ühiskonnaga ja ühetaolisus vabadusega algusest peale käsikäes käinud. Demokraatia on siin maksma pandud ilma revolutsioonita; inimesed ei saanud siin vabadeks, vaid sündisid vabadena. Tähtsate vabaduse tagatistena esinevad Ameerikas iseseisev kohus, föderatiivne riigikord ja laialine omavalitsus. Viimast peab Tocqueville üldse vaba poliitilise korra kõige kindlamaks aluseks: omavalitsusasutused suhtuvad samuti poliitilisse vabadusse nagu algkool teadusse. Rahvas õpib vabadust vääriliselt hindama ainult siis, kui tal võimalus olnud pika aja jooksul omavalitsuste kaudu oma poliitilist isetegevust arendada. Ükski äkiline pööre ei suuda temasse sisendada sügavat vabadusearmastust, kui see senni ei ole jõudnud kujuneda kestva arenemisprotsessi tulemusena. Et Prantsusmaal juba vana korra ajal tekkinud äärmine administratiivne tsentralisatsioon võimalust ei annud „vabaduse vaimu“ arenemiseks, siis ei võinud revolutsiooni ajal loodud vabad poliitilised asutused püsima jääda.

Viimase teesi üksikasjaliseks tõestamiseks pühendaski Tocqueville oma 1856. a. ilmunud epoothiloova teose „L'ancien régime et la révolution“. Napoleon III võimulepääsu järgi omandas aktuaalse tähtsuse küsimus selle kohta, miks prantslased hoolimata kõigist ponnistustest ei jaksa kindlustada poliitilist vabadust. Tocqueville, kes juba ennemini oli ennustanud vabaduspüüete nurjaminekut, andis oma tööga sellele küsimusele hästi läbikaalutud vastuse. Juba eelmised ajaloolased, nagu Louis Blanc ja Sybel, olid rõhutanud Prantsuse revolutsiooni sündmustiku rippuvust vana korra pärandusest, kuid, vallatud efektika revolutsioonidraama kütkestavaist piltidest, ei suutnud nad pühendada küllalist tähelepanu hallile, proosalisele vanale korrale. Nad ei leidnud mahti selleks, et visa ja süstemaatilise uurimistöö abil tungida keerulise ja ebamäärase vana korra õigesse olemusse, vaid piirdusid selle pinnapealse ja šabloonilise käsitlemisega. Tocqueville aga, kelle sügavusteni süüvib pilk asjades ja nähtustes otsis olulist sisu ja püsivaid siduvussuhteid, kulutas aastaid selleks, et provintside arhiivide rikkalikkude allikate, intendantide kirjavahetuse, 1789. a. generaalstaatidele esitatud kaebekirjade, selle vana Prantsusmaa „poliitilise testamendi“, ja mitmesuguste teiste senni hoopis kasutamata või vähe kasutatud materjalide põhjal anda võimalikult teaduspärase pildi Prantsuse sotsiaalpoliitilise korra arengu kohta enne Suurt Revolutsiooni.

Öma uurimiste tulemusena leiab Tocqueville, et Prantsuse revolutsioon oleval olnud täiesti seaduspärane nähtus, mille ette valmistanud terve eelmiste ajajärgude ajalooline areng. Revolutsioon ainult viinud loomulikule võidule mitmed arengutendentsid, mis oleval avaldunud juba vana korra ajal, kuigi teistsuguste nimede all. Revolutsioon oleval hoogsalt ja tormiliselt lõpetanud juba aastasadu kestnud töö. Äkilise ja krampliku jõupingutusega teinud revolutsioon lõpu kõigele sellele, mis hiljemini iseeneseski vähehaaval oleks kokku varisenud. Revolutsiooni tormidest väljakasvanud uus Prantsusmaa oleval sellega ainult vana loomulik järglane. Nüüdisaja Prantsuse elu kõige iseloomulikud iseärasused kujunenud juba enne 1789. aastat: revolutsioon ei oleval neid muutnud, vaid ainult uude ümbrusse üle kannud. Nii kestnud hoolimata revolutsioonilisest murdeajast ajalooline kontinuiteet vana ja uue vahel edasi. Nüüdisaja ühiskonna juured ulatuvat sellega kaugele vana korra aegsesse pinda. Revolutsiooni ajaloo uurijaile püstitab Tocqueville nõude otsida uue juuri vanas ja seletada uusi nähtusi, lähtudes vanadest.

Revolutsiooni esimesel perioodil teinud prantslased küll suurimaid ponnistusi selleks, et oma minevikust täieliselt vabaneda. Nad vägistanud end iga viisi, et aga muutuda võimalikult vähem oma isade sarnasteks. Kuid peagi olnud nad sunnitud jälle pöörduma põlatud mineviku poole. Nad säilitanud alateadvuses vanast korrast suurema osa tundeid, harjumusi ja isegi ideid, nad kasutanud uue ühiskonna rajamisel vana lammutatud ühiskondliku ehituse jäänusi: „suur hulk vana korra aegseid seadusi ja harjumusi kaovad äkki 1789. a. ja ilmuvad mõni aasta hiljemini uuesti vaatepiirile, nagu mõned jõed, mis endid maa alla peidavad selleks, et veidi kaugemal uuesti päevavalgele tulla ja näidata neidsamu voogusid uutele kallastele“.

Eriti oleval kõik revolutsiooni aja äärmused ja pahed seletatavad vana korra aegse demoraliseeriva poliitilise süsteemiga, mis rahvale andis „hädahohtliku kasvatusena“. Tocqueville tõestab veenvalt, et bürokraatlik administratiivne tsentralisatsioon Prantsusmaal välja kujunes juba vana korra ajal. Rõhutades õigusega, et ka vana kord liikumatuna ja muutumatuna paigal ei püsinud, leiab Tocqueville, et XVIII aastasaja teiseks pooleks kuningavõim temale alluva ametnikkude bürokraatia kaudu oli jõudnud alistada kõik senni enam vähem iseseisvaina püsinud kohaliku elu avaldused keskvalitsuse kindlale kontrollile. Intendantide ja teiste ametnikkude kaudu tegutsev kuningas oli muutunud Prantsuse ühiskondliku elu ainuvõimsaks juhtijaks. Valitsus ei hoolinud seaduslikkusest palju, vaid otsustas kõik küsimused omavoliliselt enda kasude seisukohalt; ta kasvatas sellega rahvastikus servilismi ja halvast tema algatusvõimet. Vabanedes revolutsiooni ajal oma sennistest isandatest, ei oleval Prantsuse rahvas jaksanud endalt maha raputada vana korra jooksul temale külgepoogitud paheliste kalduvuste ja halbade harjumuste iket. Tõelise vabadusearmastuse asemel vihanud revolutsiooniaegne sugupõlv ainult oma isandaid ja igatsenud ise nende asemele astuda. Kõik need aga, kes otsivad vabaduses midagi muud, kui teda ennast, on Tocqueville'i arvates orjadeks loodud. Sugupõlvdest, kes rohkem viha tunnud senniste sotsiaalsete vaheseinte vastu kui armastust vabaduse vastu, ei võinudki saada poliitilise vabaduse tõelisi teostajaid. Vaba inimese pea asetamine orja keha otsa ei jaksanud prants-

lastest teha õigeid vabaduse sõpru. Prantsuse vabadusvaesest ja algatusvõimetust ühiskonnast kasvasid sellepärast loomuliku tulemusena välja nii jakobiinide demokraatlik diktatuur kui ka Napoleon I ja III despootlik cäsarism. Et vana kord oma tsentraliseeriva ja nivelleeriva poliitikaga Prantsuse ühiskonda oli arendanud ühetaolisuse suunas, kuid vabadusele ja seaduslikkusele vaenulikus vaimus, siis jäi revolutsiooni saavutusist püsima eeskätt demokraatlik ühetaolisus, kuna poliitiline vabadus peagi hukkus ja hiljemini endale ei suutnud luua kindlat pinda.

Ka teiste küsimuste analüseerimisel ei lepi Tocqueville üldsõnaliste arutustega, nagu tema eelkäijad seda olid harjunud tegema, vaid murrab oma väärtusliku meetodi ja uute sisukate allikate kasutamise abil endale teed omapäraste järelduste ja tulemusteni. Nii leiab ta, et revolutsiooni lahtipuhkemist ei olevat põhjustanud mitte Prantsuse maa ja rahva seisukorra üldine halvenemine, vaid just vastuoksa — teatav asjade paranemine, mis rahvale olevat annud uut julgust ja tema teinud vähem kannatlikuks maksvate kuritarvituste kohta. Talupoegade suhtes ei korda Tocqueville eelmiste ajaloolaste pateetilisi kõnelusi maarahva seisukorra väljakannatamast, vaid näitab üksikasjalise analüüsi teel neid reaalseid tingimusi, milistes tuli elada ja tegutseda Prantsuse talupojal XVIII aastasaja teisel poolel. Ta väidab, et pärisorjusest ja suurelt osalt ka teorjusest vabanenud Prantsuse talupoeg juba maaomanikuks oli muutunud ja just oma suurema iseseisvuse mõjul hoopis teravamini tundis temale tehtavat ülekohut kui idapoolsete maade mitmeti raskemas seisukorras asuv pärisori. Omades kindla arusaamise ühiskonna sotsiaalse struktuuri tähtsuse kohta, iseloomustab Tocqueville paremini ja täpsemini kui ta eelkäijad eri klasside tõelist koosseisu, nende ilmet, tähtsust ja nende omavahelisi konkreetseid suhteid aastakümneil enne Suurt Revolutsiooni. Tocqueville'i töös esinevad igalpool apriooriliste arutuste asemel tõelisusest lainatud materjali abil moodustatud selged ajaloolised ja sotsioloogilised mõisted.

Ehkki Tocqueville varase surma tõttu oma kavatsetud tööst jõudis avaldada ainult üldise, sissejuhatava osa, mis käsitles vana korra suhteid revolutsiooniga, viimase põhjusi ja tähtsust, siiski tuleb tema „Vana korda ja revolutsiooni“ tunnustada Prantsuse revolutsiooni historiograafia üheks suuremaks saavutuseks. Alles tänu sellele erakordselt objektiivsele, kainele ja tasakaalukale teosele vabanes revolutsiooni uurimine iganenud kataklismide ja katastroofide teooria kahjulikest mõjudest ja hakkas nägema loomulikke siduvusi ning evolutsioonilist järjekestvust seal, kus senni oldi leitud ainult lepitamatuid ja ühendamatuid vastolusid.

Ka Michelet' sõbra ja kolleega Edgar Quinet' töö „La Révolution“, mis samuti kui Tocqueville'i teos kujunes Napoleon III valitsemisaja pettumusmeeleolude mõjul ja 1866. a. trükist ilmus, püüab eeskätt vastust leida küsimusele: miks prantslased, osates nii hästi vabaduse eest surra, ei oska elada vabadena. Mitmes teiseski suhtes lähenes teoinimene Quinet, kes revolutsiooni ajal ise püss käes barrikaadel võitles, aristokraatsele ja tagasihoidlikule mõistuseinimesele Tocqueville'ile. Samuti kui viimane oli Quinet vaimustunud vabaduse, eriti individuaalse vabaduse jutlustaja ja kummardaja. Quinet püüab Tocqueville'i eeskujul tuua teaduslikkuse vaimu ajaloo uurimisse (porter l'esprit scientifique dans l'histoire),

mõistab Prantsuse revolutsiooni ajaloo suhtes hukka sennised pinnapealsed aprioorilised arutelud ja seletab paljusid revolutsiooni nähtusi vana korra kurva pärandusega. Quinetgi eelistab ajaloofilosoofilisi kaalutlusi ja juurd-lusi ega pühenda sündmuste jutustamisele kuigi palju tähelepanu. Siiski ei küüni Quinet' teos Tocqueville'i poolt saavutatud kõrgusteni. Hooli-mata kõigist objektiivsuse taotlemisist jääb Quinet sageli meeolotsevaks improviseerijaks, tundeliseks ja välisilma mõjudele hellalt reageerivaks publitsistikks. Maapaos elades ei saanud Quinet oma töö kirjutamisel kasutada Prantsuse arhiive; vaevalt oleks tal küll kodumaalgi püsivust jatkunud neisse Tocqueville'i kombel süveneda. Sellepärast ei suuda suure temperamendikuse ja hooga retoorikaga kirjutatud Quinet' töö oma teaduslikult väärtuselt Tocqueville'i chef-d'oeuvre'iga võistelda, kuid sisal-dab ometi terve rea huvitavaid tähelepanekuid ja vaimukaid märkusi.

Prantsuse vabaduspüüete nurjamineku probleemi lahendab Quinet õieti omapäraselt. Deistina kõrgesti hinnates usulise tunde elulist tähtsust ja terve eluaja võideldes selle moonutajatega, näit. jesuiitidega, jõuab ta otsusele, et poliitilise vabaduse kokkuvarisemise peapõhjult näha tuleb revolutsiooni aja äpardunud usu- ja kirikupoliitikas. Demokraatliku radi-kalismi ideede teostamine olevat Quinet' arvates võimalik ainult käsikäes usulise revolutsiooniga, mis deistliku või vähemalt protestantliku eetika asetab poliitilise reformi aluseks. Sellepärast saavutanud Inglismaa ja Ühisriigid, lähtudes protestantismist, ka poliitilise vabaduse, prantslased aga, ignoreerides usulise pöörde tarvet, ehitanud oma poliitilised reformid liivale ja sattunud uuesti despootliku valitsuse alla. Prantsuse revolutsioon alganud sellega, millega teised revolutsioonid lõpetanud, — usulise tole-rantsiga. Nii jäänud ühiskondliku edu tähtsama vastase ja vabaduse vihasema vaenlase, katoliku kiriku, jõud murdmata. Kuulutades tervele ilmale uue ajajärgu algust, ei julenud prantslased kätt panna kurja juure külge, jätsid puutumata vanade jõudude peakantsi, „kustunud aastasadade substantsi“, ja näitasid moraali reformi alal vähem julgust üles kui Saksi munk XVI aastasajal. Poliitiline ja sotsiaalne revolutsioon ei või õnnes-tuda enne usulist. Nii olevat esimese vähesed tagajärjed seletatavad Prantsuse revolutsiooni tegelaste mõistmatu arglikkusega usulisel alal.

Prantsuse rahvastiku sotsiaalse koosseisu käsitamises lähenevad Quinet' vaated teataval määral Michelet' omadele. Kodanluse ja lihtrahva vahed olevat olnud eeskätt kultuurilised, mitte sotsiaalsed. Quinet ei poolda neid „kärsituid autoreid“, kes ruttavad dateerima masside ja kodanluse sügavaid vastolusid juba 1789. aastast: ei olevat mõtet kanda neisse aegadesse tagasi meie tundeid ja kirgi, sest revolutsioon omanud küllalt omi. Hoolimata teatavaist vahedest olnud massid revolutsiooni ajal peaaegu kõigis tähtsamais küsimusis kodanliste kihtidega ühesugusel seisukohal ja pidanud end üldse vääriliselt üleval. Rahvas jäänud ikka rahvaks ega olevat muutunud pööblikks (le peuple est demeuré peuple, il n'est pas devenu populace). Vana korra ajal omanud kasvatus mõjul püsinud rahvamassid kartlikkudena ja alandlikkudena, usaldanud tru-u-südamliselt oma juhte, kes kuulunud jõukamaisse, haritud kihtidesse, ja tegutsenud anonüümselt viimaste poolt antud hüüdsõnade järgi. Masside alandlikkus ja arenematus annud võimu üksikute juhtide poolt juhivatele klubidele, kes selle tõttu revolutsiooni peremeesteks saanud. Quinet'

arvates ei oleks rahvas ilma haritud kodanluse kaasabita revolutsiooni ajal midagi saavutanud. Mõnikord olla tormiline sündmuste käik isegi juhtide soovidest ette jõudnud. Nii tekkinud vabariik faktiliselt enne, kui teda oldi jõutud nõudmagi hakata.

Terrori ajajärgu käsitlemisel sammub Quinet üldiselt Tocqueville'i radades, arendades üksikasjalisemalt tema vaateid ja arutusi. Peamine vastutus revolutsiooni äärmuste, eriti terrori koleduste eest langevat neile, kes pärandasid uuele Prantsusmaale lugematud haigused ja puudused. Nii tulnud prantslastel kannatada oma isade pattude eest. Teoorias reformatorid, osutunud revolutsiooni tegelased oma teooriate teostamisel mineviku inimesteks. Nad ei osanud tegutseda muidu, kui ainult hirmu abil ja laenanud vanalt korralt tema sõjariistad, võimutsemisviisid ja tema lugupidamatuse inimisiku õiguste ja väärtuste kohta, selle vana rõhumisaja kurva päranduse (triste legs de l'ancienne oppression). Hoolimata sellest arvustab Quinet, kes ise usulisel alal valju kätt oli nõudnud, teravil sõnul terroristide julma tegevust, eriti mõttevabaduse hävitamist ja nõuab aukartust vastaste poliitiliste veenete vastu. Katset terrori vabandada isamaa päästmise tarvetega peab Quinet loogikavaeseks sofismiks: ta leiab, et Prantsusmaa oma päästmise eest tänu võlgneb ainult väejuhtide osavusele ja vägede vaimustusele.

Radikaalse ilmavaatega demokraatlikest tegelasist julges Quinet esimesena asuda arvustavale seisukohale Suure Revolutsiooni mitme sennitunnustatud nähtuse kohta. Et see pealegi sündis Napoleon III reaktsiooni süngeil päevil, mil poliitilise vabaduse sõbrad lohutust otsisid sukeldumisest revolutsiooni heroilisse sündmustikku, siis tundus Quinet „revolutsiooni arvustus revolutsiooni enda nimel“ otse pühaduse teotusena ja kutsus esile õieti palju vastuväiteid. Kaugemast perspektiivist vaadatuna sisaldab Quinet' teos mõningate õigete tähelepanekute ja vaimurikaste iseloomustuste kõrval rohkesti küpsematuid, subjektiivseid, aprioorilisi arutusi. Sellepärast langevad paljud neist etteheiteist, mis Quinet oma eelkäijaile teeb, tema enda peale tagasi.

Hoopis teravamal kujul kui Quinet' juures esineb eitav ja arvustav suhtumine Prantsuse revolutsioonisse Auguste Comte'i positivismi omapärase edasiarendaja, kirjandus- ja kunstiajaloolase Hippolyte Taine'i a. 1876—1894 ilmunud töös „Les origines de la France contemporaine“. Enne ajalooliste küsimuste juurde siirdumist oli Taine saavutanud teenitud kuulsuse Cousin'i kooli poolt loodud „ofitsiaalse metafüüsika“ illusoorsete ja ebamääraste teooriate radikaalse hävitajana. Iga romantika ja müstika vastu tundis Taine äärmist antipaatiat: ta pidas täpseid loodusteaduste meetode ainsaks abinõuks teadusliku töö leidmisel ja püüdis inimlikke vourusi ning pahesid uurida loomulikkude produktidena „samuti kui suhkrut ja vitriooli“. Imetelles seisis Taine puhta teaduse saavutuste ees ja ootas selle edusammest terve kultuuri ümberloomist. Samal ajal hindas ta väga kõrgesti isiku vaimlist vabadust, nähes selles tähtsamat edutegurit, ja suhtus suure umbusaldusega kõigisse klerikaalsetesse vooludesse. Sellepärast peeti Taine'i Napoleon III keiserriigi ajal üldiselt liberaalseks aatlejaks, kuigi ta ei teoreetiliselt ega ka praktiliselt sel ajajärgul poliitikaga tegemist ei teinud.

Saksa-Prantsuse sõja ja 1871. aasta Pariisi kommuuni tormilised sündmused äratasid Taine'i sennisest filosoofilisest rahust, sisendasid temasse tahte oma teadusmehe võimeid ja kogemusi rakendada isamaa haavade parandamise tööle ja tegid temast niiviisi ootamatult revolutsiooni ajaloo uurija. Taine'i hakkas huvitama küsimus, kas Sedani järgi välja kuulutatud vabariik Prantsusmaal suudab püsima jääda. Tema arvates peab iga poliitiline vorm, kui ta tahab püsida, vastama neile reaalsele tingimusele, millistes vastav rahvas elab. Iga rahva sotsiaalse ja poliitilise elu iseärasused on tingitud selle minevikust ja välisest ümbrusest, millistest iga poliitilise reformi puhul tuleb lähtuda. Süvenedes Prantsusmaa lähemasse minevikku, püüdis Taine teaduspäraselt lahendada 70-date aastate kestvusel väga terava kuju omandanud küsimust, kumb riigivorm on Prantsuse rahvale kohasem — kas vabariik või monarhia. Taine'i arvates rajati nüüdisaja Prantsusmaa alused sel „hirmsal, kuid viljakal ajajärgul“, mis algab revolutsiooni lahtipuhkemisega aastal 1789 ja lõpeb Napoleoni keiserrigi väljakujunemisega XIX aastasaja esimese aastakümne lõpul. Sellepärast valis Taine oma ajalooliste uurimiste objektiks just selle sündmusterikka ja dramaatilise aja.

Oma eelkäijaile heidab Taine ette liigset subjektivismi; ta eitab ise igasuguseid väärtamisi ja tõelisuse hinnangut, nõuab ajaloolaselt täielist objektiivsust. Ajaloo uurija suhtugu oma uurimisobjektisse samasuguse külma rahuga ja erapooletusega nagu loodusteadlane, kes uurib mõne putuka metamorfoose. Ühiskondlikkude nähtuste vaatleja sarnanegu füüsikule, kes välgu tegevust jälgides unustab oma rahe läbi hävitatud aia ja elektrinähtuste üle valitsevaid seadusi otsides seda ei arvesta, et just nende seaduste avaldumine temalt võimaluse võtnud lõunalaual värsket puuvilja nautida. Taine rõhutab mitmel korral, et tema teos kõrgemal seisab igast meelevaldsest subjektivismist ja minevikku ei püüa hinnata mõningate poliitiliste põhimõtete seisukohalt. Veel enam: ta väidab, et ta oma töö juurde asudes mingisuguseid poliitilisi vaateid ei olevat omanudki ja oma töö selleks just ette võtnud, et neid otsida (si j'ai entrepris mon livre, c'est pour en chercher). Sellepärast olnudki tal võimalik oma kodumaa tähtsamat ajaloolist nähtust uurida samasuguse objektiivsusega, nagu oleks tal tegemist Ateeni või Florentsi revolutsiooniga. Taine oli veendunud selles, et ajaloo uurimisse tulevad üle kanda täpsed loodusteaduste meetodid, sest ajalugu ei olevat õigupoolest muud midagi kui rakeduspüholoogia ja alluvat sellena üldisele loodusteadlikule, mehaanilisele seaduspärasusele. Sellepärast võis Taine oma elu lõpul väita, et ta terve oma elu kestvusel millegagi muuga ei ole tegemist teinud kui ainult psüholoogiaga — kas puhta või rakendatud psüholoogiaga.

Taine'i kirjavahetuse ja teiste andmete põhjal on nüüd küllaliselt selgeks tehtud, et ta siiski omas teatavad üldised poliitilised põhimõtted enne, kui ta oma teose juurde asus, ja et ta ajalooliste vaatluste abil ainult üksikasjalisemalt põhjendas ja edasi arendas juba varemini kujunenud vaateid. Taine oli liiga filosoof, üldiste ideede harrastaja ja otsija selleks, et Michelet' kombel lõbu tunda mineviku konkreetsete nähtuste lihtsast vaatlemisest ja nendega kaasaelamisest. Ajalooline tõelisus huvitas Taine'i eeskätt materjalina mingi üldise idee tõestamisel; minevikust väljanõpitud faktid pidid ainult abstraktsete põhimõtete kuiva luustikku

ümbritsema mitmevärviliselt sätendava elu värskete ja huvitavate üksikasjadega. Kõige pealt tunnustas Taine Burke'i eeskujul ainult orgaanilist evolutsiooni ja suhtus suure antipaatiaga igasugustesse vägivaldsetesse murrangutesse. Riik moodustab tema ilmavaates organismi, kelle eri osad oma vahel lahutamatult ühendatud. Üksikul isikul ei ole mingisugust õigust oma mõistuse nõuete või südame tungide seisukohalt olevaid asutusi arvustada ega nende äkilist muutust ette võtta. Eelarvamiste ja pahede puhul tuleb talitada ettevaatliku operaatorina ja ainult äärmise tarviduse korral elavast organismist mõni haige osa eemaldada. Kuid ka pahede arstimisel eelistatagu, kus vähegi võimalik, aeglast ja rahulikku evolutsiooni.

Taine'i poliitiliseks ideaaliks oli Inglismaa, kus elu arenes mõõdukate ja ettevaatlikkude reformide kaudu. Oma kodumaa poliitilise küpsuse kohta oli ta selle vastu äärmiselt eitaval arvamisel: 1789. a. peale, väidab Taine ühes kirjas Guizot'le, on prantslased tegutsenud ja aatlenud osalt nagu hullumeelsed, osalt nagu lapsed. Sellepärast ei pidanud ta demokraatlikku vabariiki kärsitute ja poliitiliselt küpsematute prantslaste jaoks kohaseks riigivormiks ja ennustas 70-dais aastais selle peatset langemist. Eriti sisendas Prantsuse toores kodusõda 1871. a. Taine'isse suure umbusalduse laiade rahvamasside vastu. Juba ennemini oli Taine inimiseloomule väga pessimistlikult vaadanud ja arvanud, et isegi kultuurinimeses kiskja elaja ürginstinktid võivad väga kergesti uuesti ellu ärgata. Üleelatud kommuuni koleduste mõjul omandasid need vaated Taine'is veelgi teravama kaju. Taine nimetab nüüd inimest verejanuliseks ja himuraks gorillaks, kes valmis on soodsal juhusel oma ligemisele kõrri kargama. Igas inimeses peituv ürgmetsaline vabanevat aga lihtinimeses kergemini kui haritlases. Väiksemagi affekti mõjul muutuvat mass metsikuks kiskjaks elajaks, kes mõirates maha murrab kõik, mis ta teel ees. Ka harilikes tingimustes talitavat rahvamassid enam instinktide, emotsioonide ja affektide kui mõistuse järgi: et nende ajudes juurduda, peab iga idee muutuma lihtsaks ja mõttetuks, masside kogemustele ja võimetele vastuvõetavaks legendiks. Üldse olevat mõistuse mõju lihtinimese ülalpidamisele minimaalne. Võimule pääsenud massid tegutsevat, „kui umbusklik ja julm sultan“, — vägivaldselt, jõhkralt ja ettemõtlematult. Arusaadavasti on Taine üldise valimisõiguse veendunud vastane: samuti kui Gustave Flaubert peab ta seda poliitilist instituuti inimsoo häbiplenkiks. Prantsusmaa ainsat päästmisvõimalust näeb Taine poliitilise arusaamisega varustatud keskmiste rahvaklasside, kõrgema eliidi (élite supérieure) võimutsemises, sest tema arvates jaksavat ainult need haritud ja mõõdukad kihid kaineilt ja tasakaalukalt teenida üldsuse huve.

Kasutades Tocqueville'i meetodi ühendab Taine vana korra ja revolutsiooni üheks evolutsiooniliseks tervikuks, kuid ei suuda siiski esitada ühtlast üldvaadet Suurele Revolutsioonile. Oma „Inglise kirjanduse ajaloo“ oli Taine revolutsiooni ja selle tegelasi kaitsnud Carlyle'i kallalekippumiste vastu. Ka oma teose esimeses andes, mis pühendatud vanale korrale, kujutab ta eelrevolutsioonilisi olusid niivõrra süngeis värves, et selle kirjelduse põhjal revolutsiooni lahtipuhkemine tundub olevat täiesti vältimatu paratamatus. Prantsuse kuningad lõhkunud sõnakuuleliku bürokratia abil kõik ennemini maal tegutsenud elavad jõuüksused, halvanud

rahvastiku algatusvõime ja arendanud temas ainult „lamba voorusi“ — kannatlikku alistumist ülevalt tulevaile käskudele. Privileegid, mida miski asi enam ei olewat õigustanud, kestnud edasi; kodanlised kihid põrganud igal minutil vihatud takistustega kokku ja talupojad olnud otse meeleheitlikus seisukorras. Samal ajal peab Taine siiski võimalikuks ülistada Prantsuse aadli suurt ohvrimeelt ja teisi isamaalisi teeneid.

Teisest teose andest peale muutub aga Taine ägedaks revolutsiooni hukkamõistjaks. Ta unustab selle sünge pildi, mis ta ise vana korra kohta annud, eitab revolutsiooni tarvilisust ja näeb selles ainult XVIII aastajal domineerinud eluvõõra ja ebateadusliku ratsionalistliku valgustusfilosoofia, „klassilise vaimu“ (l'esprit classique), tulemust. See filosoofia, mille olemuse kohta Taine ülevaate annab juba oma töö esimeses andes, sulgenud oma silmad reaalsete elunähtuste ees, ei olewat osanud näha inimesi nende reaalses mitmekesisuses kõigi nende karaktersete iseärasuste ja erinevustega, unustanud üldiste abstraktsete ideede kultiveerimise tuhinas vaadelda ja uurida konkreetset, individuaalset inimelu. Klassiline vaim olewat heljunud kõrgel maa kohal, ehitades küpsematute üldistuste õhulosse. Tema mõjul minetanud XVIII aastajaja inimpõlved võime kainelt suhtuda tõelisusse ja andunud selle asemel utoopilistele, deduktiivsetele abstraktsioonidele. Optimistlik vaade inimiseloomule, kui kõige hea, üleva ja õilse allikale, olnud selle eluvõõra ideoloogia kõige meeletum ja kahjulikum tulemus.

Kitsas, abstraktne klassiline filosoofia olnudki Taine'i arvates Prantsuse revolutsiooni peamiseks põhjuseks ja selle eksimuste ning väär sammude allikaks. Lapsikus usus inimiseloomu headusse purustanud revolutsiooni aja seadusandjad kõik aastasadade jooksul kujunenud tõkkes, mis senni kas hästi või halvasti, kuid ikkagi ohjeldanud masside ürgseid kirgi ja instinkte. Sellega vastanud nad inimesis peituva elaja vallale. Pimestatud rahva suvereeniteedi teooria säravast revolutsioonilisest hiilgu sest, ei kujutelnud revolutsiooni ajajärgu seadusandlike kodade liikmed nende miljonite tõelisi instinkte, rumalust, jõhkrust ja eelarvamisi, kelle üle neil tuli valitseda. Prantsuse asutavat kogu peab Taine utopistide akadeemiaks, kes, vallatud mingist röömsast deliiriumist, uue ja elujõulise organisatsiooni loomise asemel ainult mõnu tunnud kõigi olevate poliitiliste instituutide mahakiskumisest. Kõige selle tagajärjel pääsenud juba Bastille' vallutamisest peale masside anarhilised instinktid vallale: „spontaanseks anarhiaks“ kutsub Taine revolutsiooni esimest perioodi (l'anarchie spontanée on teose teise osa alatiitel). Õigupoolest ei olewat Taine'i arvates mingit õiget revolutsiooni olnudki, vaid ainult üldine lagunemine (ce n'était pas la révolution, mais une dissolution).

Klassilise vaimu kõige täiuslikumat avaldust näeb Taine jakobinismis, millise mõistega ta ära tähendab kõiki neid radikaalseid poliitilisi voole, mis tugisid rahva suvereeniteedi ja ühiskondliku lepingu idee tunnustamisel. Taine arvab jakobiinde hulka (selle sõna laias mõistes) mitte ainult montagnarde ja girondiine, vaid isegi thermidoorlasi, kes küll ainult „teisi järgu lihunikud“ (bouchers subalternes) olnud. Sellepärast ei näe Taine 9. thermidori järgi alanud kodanlist reaktsiooni ega pea 1794. aastat üldse mingisuguseks murdeajaks. Õieti üksikasjaliselt peatub Taine jakobiinil, kui psüholoogilisel tüübil, eritelles selle olulisi tunnuseid — kaldu-

mist sisutuule üldistusile, tegutsemist ühe lihtsa, affektiks moondunud idee mõjul, mõistuse fanatismi, dogmaatilist iseleadvust ja sallimatust teisitimõtlejate vastu. Kujukalt näitab Taine abstraktsete ideede hüpnootiseerivat jõudu inimeste suhtes, kelle peades faktid ja kogemused ei moodusta tarvilist vastukaalu väljastpoolt omandatud ideedele. Taine'i arusaamise järgi tegutsenud jakobiinid automaatidena poliitilisteks kirgedeks muutunud primitiivsete ratsionalistlikkude doktriinide mõjul. Süstemaatilisemalt kui ükski teine uurija analüseerib Taine jakobiinide teoreetilist programmi, peatub nende etatismil ja guvermentalismil, tungib liberaalse ideoloogia seisukohalt ägedasti kallale jakobiinide kõikvõimsa riigi ideaalile. Ta kõneleb ka jakobiinide riiklikust sotsialismist, nende püüdest vabastada vaesed majanduslikust rippuvusest, kuid mõõnab, et jakobiinid rohkem praktilistel kui teoreetilistel kaalumistel rikkunud eraomanduse põhimõtet. Radikaalsemad sotsialistlikud kavatsused heljunud tol ajajärgul veel udustes kaugustes (dans un brouillard lointain), kuid tegelikult olnud jakobiinide majanduspoliitiline röövsüsteem sihitud rikaste ruineerimisele ja vaesemate rahvakihtide appetiitide rahuldamisele.

Jakobiinide liikumise taga ei olewat seisnud üks kindel rahvaklass, vaid see komplekteerinud oma pooldajaid eri kihtidest, alates klassilise hariduse omandanud radikaalse intelligentsiga ja lõpetades ühiskonna põhikihtidega (täkuruunajad oma emastega, avalikud naised jne. — Taine'i mahlaka terminoloogia järgi!), kes pöördeajal rottidena ronivat pöranda alt päevavalgele. Üldse olewat jakobiinid moodustanud väikse vähemuse Prantsuse rahvast, kuid nad vallutanud Prantsusmaa (la conquête jacobine on Taine'i töö kolmanda osa alatiitlik) jõhkra ja energilise röövlibandena, kasvades üldises anarhias ja lagunemises nagu seemned käärivast pinnast. Jakobiinide võimulepääsu aidanud hõlbustada nende eeskujuline organisatsioon, mille filiaalide tihe võrk terve rahva olla endasse mässinud. Jakobiinide võitu soodustanud ka vana korra ajal maksnud administratiivne tsentralisatsioon, mille mõjul rahvastik harjunud Pariisist kärke ootama, teisest küljest aga asutava kogu poolt loodud detsentralisatsioon, mis rahvale rohkem pakkus, kui see vajas ja sellepärast, eriti sõjaoludes tarbe tekitas mingi kindlama poliitilise organisatsiooni järgi. Oma filiaalide kaudu, mis oma tegevuse juhtnõõrid Pariisist said, aitasid jakobiinid täita tühja koha Prantsuse administratiivses süsteemis ja kiskusid selle tõttu poliitilise võimu täiesti enda kätte. Edasi näitab Taine üksikasjaliselt, kuidas jakobiinide valitsemisüsteem kujunes vana korra valitsemisvõtete eeskujul ja kuidas vana korra ja jakobiinide administratiivse praktika vahel võib leida õieti palju otse hämmastavaid paralleele.

Taine'i teos Prantsuse revolutsiooni üle kuulub niisuguste tööde hulka, mille hindamisel vaevalt kunagi jõutakse üksmeelsele otsusele. Juba järkjärgulisel ilmumisel äratasid selle üksikud anded õige ägedaid vaielusi poolt ja vastu. Hiljemini pühendas Aulard Taine'i vaadete kummutamiseks terve raamatu „Taine historien de la révolution française“, kuid vahe peal juba surnud Taine võeti mitme autori, eriti A. Cochini poolt energilise kaitse alla. Tõepoolest sisaldab säärase väljapaistva psühholoogi töö, nagu seda Taine oli, terve rea suurepäraseid ja hästi õnnestunud psühholoogilisi iseloomustusi ja tabavaid ning vaimukaid tähelepanekuid, valgustades mitmeid nähtusi,

näit. jakobinismi, enneolematu plastilisusega ja hoopis uutest külgedest. Teisest küljest on aga Taine'i tööle omased jämedad metoodilised vead, mis tugevasti vähendavad selle väärtust. Omades filosoofilise, süstematiseeriva mõistuse, ei läbenud Taine kestva analüüsi kaudu ettevaatlikult otsida üldisemaid järeldusi, vaid andus kärsitult üldistavale sünteesiloomisele veel enne, kui uurimine oli alanudki. Faktide kogumisel otsis ta tõestusi juba kujunenud vaatele ja nägi allikais ainult seda, mis tema teooriaile vastas. Oma primitiivse sünteesi jämeda kirve abil raius Taine kindla käega kujutatavate nähtuste teravad kontuurid välja, hoolitsedes rohkem pildi elavuse ja värvikülluse kui ajaloolisele tõe vastavuse eest. Taine ei proovi tavaliselt allikate teadete ehtsust ega kasutatavate faktide tüübilisust, vaid ammutab vabalt oma teooriaile sobivaid fakte sageli õieti väheväärtuslikest allikaist — memuaarist, revolutsiooni vastaste pamflettidest jne.

Üldine idee, väitis Taine kusagil, on kui samm, mille otsas inimene istub: ta pakub küll tuge, kuid ei lase vabalt liikuda. See tõde osutus õigeks ka Taine'i enda suhtes, kes just oma üldiste ideede mõjul lugematuid kordi on väärtanud. Täiesti ekslik on näit. Taine'i põhivaade, nagu oleks revolutsiooni peapõhjuseks olnud XVIII aastasaja „klassiline vaim“. Ratsionalistlik filosoofia ei olnud kaugeltki mitte niivõrra pinnatu ja eluvõõras doktriin nagu Taine väidab: ta kujunes loomuliku reaktsioonina ühetaolisust ja vabadust eitava vana korra vastu ja seisis mõlema jalaga tugevasti Prantsuse tõelisuse pinnal, omades suure aktuaalse sisu ja sügava elulise mõtte. Ratsionaliste ei huvitanud mitte ainult vabaduse ja venduse sisuvaesed ideed, vaid ka viljakauplemise, agronoomiliste reformide j. m. küsimused. Revolutsiooni lahtipuhkemise põhjusi ei tule otsida ainult teatavates ideoloogilistes mõjurites, vaid terves vana korra sotsiaalsete ja poliitiliste keerdsõlmede kompleksis. Pidada Prantsuse revolutsiooni ainult Rousseau mõju tulemuseks, tähendab üks uurija¹⁾ õigusega, on sama lapsik, kui kirjutada selle lahtipuhkemine näit. Plutarchose arvele. Revolutsiooni aja seadusandlikkude kodade poolt tehtud vigade põhjus ei peitu kaugeltki mõne filosoofi „kihvtiste“ teooriate mõjus, vaid eestkätt suurte reformide läbiviimisega seotud kolossaalseis raskusis ja tegelaste väheseis praktilisis kogemusis. Et asutav kogu ja rahvuskonvent kõigist hoolimata tegid väga palju loovat, ülesehitavat tööd, sellest möödub Taine vaikides, samuti kui ta tarviliseks ei pea peatuda sõja ja välisdiplomaatiliste komplikatsioonide läbi tekkinud ääretuil raskusil.

Ka alal, kus Taine erilise armastusega liikus, leiame terve rea suuri puudusi. Taine ei näita meile jakobiinide poliitiliste vaadete järkjärgulist evolutsioneerumist, vaid vaatleb neid ainult juba olemasoleva süsteemina, ta ei suuda jakobiinide psühholoogilist tüüpi kujutades individuaalpsühholoogilise analüüsi kõrval esitada tarviliselt sügavat massipsühholoogilist analüüsi jakobinismi kui sotsioloogilise nähtuse kohta. Ta lihtsustab üleliiga jakobiinide psühholoogiat ja laseb neid tegutseda ainult eluvõõraste idee-fanaatikutena, täieliste automaatidena. Ta näitab jakobiinide majanduspoliitikat hinnates äärmiselt puudulikku arusaamist üles ja annab üldse jakobinismi mõistele ebakohaselt laia tähenduse. Täis

1) Gooch, „History and historians in the XIX century“, lk. 242.

äärmist antipaatiat Prantsuse revolutsiooni ja selle tegelaste vastu, vaatleb Taine seda grandioosi draamat oma pessimistliku misantroopia vaateprismi läbi ja pakub selle tõttu uue aja kõige suurema nähtuse kohta virildunud ja ebaõige pildi.

Kuna Taine Prantsuse revolutsioonis näeb eksalteeritud idee-fanaatikute ja ürgsete affektide mõjul tegutsevate hullunud masside poolt lavastatud saatanlikku draamat, toob Albert Sorel omas kaheksaköitelises teoses „L'Europe et la révolution française“ meid tagasi harilikkude surelikkude seltskonda ja esitab meile revolutsioonitegelasi kui tavalisi, reaalseste motiivide mõjul toimivaid inimolendeid, kes samast materiast kui kõik teised inimesed. Omandanud tunnustatud nime Saksa-Prantsuse sõja diplomaatilise ajaloo uurijana, andus Sorel Prantsuse ja teiste Euroopa riikide vahelise võitluse kujutamisele Suure Revolutsiooni ja Napoleon I ajajärgul ja avaldas 1885. ja 1905. aastate vahel kestva, intensiivse töö tulemusena ülalnimetatud otse klassilise uurimuse. Ka Sorel kasutab revolutsiooni aja järgimisel Tocqueville'i meetode ning lähtekohti, vaatleb Prantsuse revolutsiooni kui vana korra aegsete olusuhete loomulikku resultaati ja asetab selle sündmustiku Euroopa sotsiaalpoliitilise üldarengu peamagistraali. Ainult seob Tocqueville revolutsiooni aega Prantsuse sisepoliitilise arenguga, kuna Sorel eestkätt silmas peab selle siduvust vana Euroopa välispoliitilise seisukorraga. Sündmuste täpse ja üksikasjalise analüüsi teel jälgib Sorel välis- ja sisepoliitika vastastikust rippuvust, selgitades rahvusvahelise situatsiooni, keeruliste diplomaatiliste keerdsõlmede ja sõjaliste kordaminekute või kaotuste mõju Prantsuse siseseisukorrale. Niiviisi kujuneb pealtnäha väikeste faktide määratu suurest arvust peenike, viimsete detailideni läbitöötatud mosaiikpilt.

Terve revolutsiooni aja kestvusel ja sellele järgnenud Napoleoni ajal avaldunud Soreli arvates ka Prantsuse ja Euroopa välispoliitilistes suhetes endised, absolutismi ajast pärandatud traditsioonid ja instinktid, milliste lähemale tundmaõpile Sorel pühendab oma teose esimese ande. Sorel asub oma ülesande juurde ilma eelarvamisteta ja eriliste sümpaatiateta, varustatud kõigi nüüdisaja ajaloolise uurimistöö meetodiliste ja metodoloogiliste võtetega, omades samal ajal põhjaliku ja mitmekülgse ajaloolise eruditsiooni, eriti diplomaatiliste ja üldpoliitiliste suhete kohta. Soliid ettevalmistus, terviklik üldvaade Suurele Revolutsioonile, teatava kindla uurimisalaga piirdumine ja kaine suhtumine oma uurimisesemesse, — kõik need asjaolud mõjusid selleks kaasa, et Sorel oma teosega viis revolutsiooni uurimise suure sammu edasi ja eriti neid keerdsõlmi suure osavusega lahti harutas, millistes Taine lootusetult oli pea kaotanud. Sorel püüab hoiduda julgetest hüpoteesidest ja jääda kindlale faktide pinnale; ta uurib ainult tõepoolest esinenud sündmusi ja tõeliselt elanud inimesi. „Selles seisab ajaloo ülesanne, kõik muu on tühine ja meelevaldne arutelu“. Lähenedes revolutsiooni ajajärgule tõsise teadusmehe objektiivsusega ja ettevaatlikkusega, ei lange Sorel kergesti oma eelkäijate, Sybeli ja Taine'i, liialdustesse ning vigadesse, vaid lahendab ülesseatud rasked ülesanded suure osavuse ja leidlikkusega. Ta ei kaota pead arhiividest välja otsitud lugematute väikeste faktide rägastikus, vaid rühmitab nad kindlate metodoloogiliste nõuete põhjal teaduspärasteks seeriateks, valitsedes nende üle nagu see, kel meelevald.

Soreli üldised vaated revolutsioonile lähenevad, nagu öeldud, Tocqueville'i omadele ja rõhutavad vast veel teravamini viimase poolt esitatud vaatekohti. Revolutsioon ei olevat takistanud Prantsuse ajaloo loomulikkku käiku: ta olnud ainult episood, võib olla küll väga ebaharilik episood, kuid ikkagi ainult episood. Sellisena moodustanud ta Euroopa ajaloolise arengu loomuliku ja vajalise järje. Sorel väidab isegi, et revolutsioonil ei olevat olnud ühtki tagajärge, ka kõige erakordsemat, mis mitte ei oleks välja kasvanud sellest ajaloost ja mida võimalik ei oleks seletada vana korra pretsedentidega. Eriti ei olevat revolutsioon välispoliitilisel alal mingisugust uut jõesängi kaevanud, vaid ainult vanasse veidi vett juurde lisanud. Ka teistel aladel leiab Sorel kõikjal traditsioonide edasikestmist, aastasade jooksul kuhjunud harjumuste elulist mõju.

Revolutsioon näis alguses endalt maha raputavat langeva absoluutse monarhia kirgedele, instinktide ju traditsioonide koorma, kuid peagi valdas Prantsuse ajalugu jälle selle revolutsiooni, mis tahtis hävitada tema traditsioonid. Prantsuse rahvas allutanud varsti oma pärandatud kirgedele ja oma elulistele huvidele kõik esimeses revolutsiooni vaimustuses välja kuulutatud abstraktsed ideed ja põhimõtted. Suurem osa rahvast jäänud külmaks utopiliste sonimuste vastu ja näinud revolutsioonis eestkätt midagi reaalselt ja praktilist, nimelt kõigi katoliiklikfeodaalse ilma mõtte tute jäänuste hävitamist. Et seda revolutsiooni eesmärki pooldas Prantsuse rahva enamus, siis saavutati see täiel määral. Selle vastu olid vähemuse äärmised, radikaalsed püüded juba algusest peale pühendatud nurjaminekule. Üks revolutsiooni vool omas sügavad juured Prantsusmaa minevikus, teise voolu kutsusid välja vana korra patoloogilised äärmused. Sellepärast osutus teine vool hukatusttoovaks ja omandas ainult mööduva tähtsuse. „Sogane, tormiline ja jõurikas veevool laienes äikese järgi, tõrjus esimese voolu kõrvale või segunes sellega ja ujutas ka naabermaad üle; patricotillise tunnetepuhangu asemele astus määratsev proselütism, entusiasm degenerereerus fanatismiks. Revolutsioon lakkas olemast sündmus teiste reaalselt sündmuste kõrval ja moonduks doktriiniks, usuks, Jumalaks“. Kuid ka hävitaval voolul ei olevat puudunud vanas korras oma juured, mis teinud terrori ajajärgu kausaalselt paratamatuks. Sellepärast suhtub Sorel ka sellesse teisesse voolusse, terrori aega ja jakobiinide liikumisse, hoopis rahulikumalt kui Sybel ja Taine.

Absolutistlikud valitsejad valmistanud XVIII aastasajal oma meeletu talitamisega ise vana korra langemist ette. Kõik suhted, väidab Sorel, olevat absoluutseis monarhiaais degenerereerunud ja demoraliseerunud. Üks ja seesama sisemine kriis olevat puruks käristanud riikide enesekeskised suhted ja rikkunud eri riikides valitsejate ja valitsetavate vahekorrad. Põhjalikult ekslik olevat vaade, et revolutsioon ja Napoleon kummutanud maksva rahvusvahelise õiguse normid, asetades õiguse põhimõtete vastu võimu primaadi. Juba vana korra valitsused tallanud hoolimatult jalge alla kõik võõrad õigused, ei olevat enda suhtes tunnustanud mingisuguseid kohustusi ja pidanud õiguseks endi isiklikke kasusid. Välispoliitikas puudunud täieliselt kindlad põhimõtted ja ausad traditsioonid; nende asemel juhtinud valitsuste tegevust eri dünastiade apilad appetiidid, mis eriliselt jõhkralt avaldunud Poola riigi jagamise ajal. Välispoliitiliselt kindlustatud pärandust ja rahulikku valdamist ei olevat XVIII aastasaja

riigid tunnud. Oma pahelise eeskujuga õpetanud valitsused rahvaid põlgama kõige vanemaid asutusi ja rikkuma kõige auväärsemaid õigusi. Küniline ja jõhker vana Euroopa lõpetanud oma olemasolu täielise moraalse pankrotiga. Selle vägivalla ja omavoli atmosfääris üleskasvanud revolutsiooni aja sugupõlved ei olevat kusagil võimalust leidnud austama õppida teiste vabadusi ja õigusi. Sellepärast degenerereerunudki revolutsiooni ajal vabaduse ja venduse kuldne ajajärk nii kergesti tavaliseks despotismiks.

Poliitiliste, sotsiaalsete ja majanduslike tegurite kõrval omistab Sorel revolutsiooni ettevalmistavate tegurite hulgas suure tähtsuse ka valgustusfilosoofia abstraktsetele, üldistele ideedele. Laskudes reaalsete inimlike suhete pinnale, liitunud need ideed elavate inimrühmade tõeliste huvidega, instinktidega ning eelarvamistega ja toonud endaga eri tingimustes kaasa eri tagajärjed. Igaüks hingestas need ebamäärased põhimõtted oma kirgedega, toitis neid oma verega ja rüütas nad eelmistelt sugupõlvedelt pärandatud harjumuste ja instinktide rüüga. Ainult filosoofi teadvuses või matemaatiku mõistuses säilitanud XVIII aastasaja õilsed ideed oma metafüüsilise puhtuse. Iga vähemgi eluline mõjuavaldus muutnud nende iseloomu ja moondanud nad ümber vastavate erirühmade reaalsete huvide kohaselt. Tunnustades valgustuse aja humaanse ideoloogia positiivset mõju revolutsiooni käigule, leiab Sorel siiski, et ka mitmed revolutsiooni väärnähtused juurduvad vana korra filosoofilistelt rühmadelt pärandatud pahedes. Revolutsiooni ajal tunginud kirjanduslik ilm oma harjumuseks saanud intrigeerimiskalduvustega, väiklase ja hella enesearmastusega, kõrge iseteadvusega ja ägedate isiklike arvetõendamistega tegeliku poliitika areenile ja toonud sinna oma kitsa ja fanaatilise rühmavaimu kaasa.

Sektantliku rühmafanatismi tüübilisteks edustajadeks peab Sorel jakobiine, kes oma meelelaadilt ja oma organisatsiooni iseärasustelt olla sarnanenud kõige vägevamale kiriku rüpes tekkinud vaimulikule ordule — jesuiitidele. Jakobiinide mõtteviisi kitsas, pedantlik dogmatism ei takistanud neid siiski omamast selle sügava usu, mis muudab inkviisitori misjonäriks ja prohvetiks, sundides teda samal ajal järelejätmatult oma ideede eest võitlema, mõök ühes ja inimõiguste deklaratsioon teises käes. Teoorias järjekindlad revolutsionäärid, püsinud jakobiinid oma praktilises tegevuses Prantsuse tõelisuse reaalsel pinnal. Kunni asi puutunud ainult üldistesse arutustesse, leppinud nad ebamääraste metafüüsiliste süllogismidega, kui aga vaja olnud tegutseda, pöördunud nad peagi tõelisuse, s. t. Prantsuse ajaloo juurde tagasi. Jakobiinid olnud kosmopoliidid enam teoorias kui praktikas: nad samastanud sageli inimkonna oma endi kodumaaga, uute ideede levitamise — Prantsuse võimu laiendamisega, inimkonna vabastamisega — Prantsuse vabariigi suurusega, rahvaste emantsipatsiooni — riikide vallutamise, üleuroopalise revolutsiooni — Prantsuse revolutsioonilise valitsuse hegemooniaga terves Euroopas. Mitte väiksema energiaga kui mõni Louis XIV võidelnud jakobiinid Prantsusmaa loomulikkude piiride — Reini jõe ja Alpide — saavutamise eest ja levitanud vast veelgi suurema hoogsusega kui sõjakad Prantsuse monarhid oma kodumaa sõjalispoliitilist hegemooniat Euroopas.

Terroristid leidnud peagi, et vana korra sõjapidamisviisid päris otsarbekohased, ja kohanenud neile kergesti, „peale oma metsiku fanatismi

neile juurde lisades uue, veel rohkem väljakannatamatu omaduse — humaanse silmakirjalisuse“. Euroopa rahvaste vabastamiseks girondiinide poolt algatatud sõda muutunud vanast korrast pärandatud vallutamisinstitiitide mõjul varsti harilikuks riikide kokkupõrkeks, kus vanade meetodite järgi käidi. Et võimalik ei olnud korraga kõigi vastu välja astuda, siis tuli üle minna vanadele, tallatud teeradadele, pidada „türannidega“ läbirääkimisi ja isegi teha nendega lepinguid. 1793. a. peale omandanud terroristid vanade hävitamissõdade võtmed, võtnud tarvitusse rasked rekvizitsioonid, rahuliku rahvastiku röövimise ja rüüstamise, kontributsioonide ja pantvangide süsteemi. Elu ja surma peale peetavat sõda terve vana Euroopaga oli võimata viia rahuldava lõpuni vabaduse ja venduse ideede poolt ettedikteeritud humaansete meetoditega. Revolutsiooniline valitsus oli sunnitud nii välis- kui ka sisepoliitika alal tarvitusele võtma vana korra sõjapidamise ja riigivalitsemise julmad, hoolimatud võtmed, mida Prantsuse monarhid olid kasutanud paljude aastasadade jooksul. „Revolutsiooni pildil ei puudu ükski hirmuäratavalt õudne mineviku joon“. Ka sisepoliitiline terror kaotab Soreli arvates sellest seisukohast vaadatuna hämmastava uudsuse ilme ja tundub olevat ainult aastasadade jooksul kuhjunud julmade harjumuste ja traditsioonide kompleks: „kolossaalsena püsivad ainult selle plagiiaadi hiigla dimensioonid“.

Sorel ei eita isikulise teguri tähtsust ajaloo, kuid hindab selle kõrval ka vääriiselt kestvamaid, tugevamaid ajaloolisi tendentse ja iga üksiku momendi eritingimusi. Ta tunnustab abstraktsete põhimõtete mõju revolutsiooni juhtivate tegelaste toimingule, arvestab aga samal ajal ka revolutsioonäride igakordset situatsiooni, mis neile vastuvaidlematult ette kirjutas teatava tegutsemis-suuna. Hanotaux' sõnade järgi oli Taine revolutsioonis näinud ainult giljotiini treppidelt mahatilkuvat verd. Sorel omab palju lahtisema pilgu: ta näitab meile revolutsiooni positiivseid teeneid, kirjeldab üksikasjaliselt, kuidas Prantsuse revolutsioon terves Euroopas võimsalt kaasa aitas põhjalikult pehkinud vana korra kaotamisele ja Prantsusmaal löi uue demokraatliku ühiskonna. Terrori koleduste ja julma verevalamise kõrval näeb Sorel ka seda verd, mis vaba, uue Euroopa eest võitlevate Prantsuse sõdurite haavust nirises arvukaile lahinguväljule üle terve Euroopa, niisutades pinna, millest edaspidi Lääne-Euroopas võrsus uus õiglasem ja vabam kord.

(Lõpp järgmises numbris.)

P. Treiberg.

Varia.

Hiljuti ilmunud „Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat“, I, (Tartus 1925. a., 160 lhk.) sisaldab terve rea teaduslikke kirjutusi. Prof. M. J. Eisen kujutab artiklis „Karjane“ Eesti karjase elu-olu, karja väljalaskmisel jne. tarvitusel olevaid kombeid. Autor on ammutanud üsna huvitavale kirjutusele aineid peaaegselt oma rikkalikust folkloristlikust kogust. Prof. A. M. Tallgreni kirjutus „Esiajaloolised Eesti asjad Helsingi muuseumis“ annab pealkirjas mainitud asjade nimestiku ja tähtsamate asjade lühikese kirjelduse. Prof. Lauri Kettunen kõneleb uurimuses „Vepslaste pulmakommetest“ oma isiklikkude äranägemiste ja lingvistiliste uurimiste najal pulmakommetest lõuna-vepslaste juures Novgorodi kubermangus. Vepslaste juures on veel maksev vana komme, mille järele

vanemad otsustavad laste abieli üle; kui vanemad surnud, siis on see otsustamisvõim lähematel sugulastel. Edasi järgneb huvitav kirjeldus kosmisesest, pulmadest jne. Raamatu silmapaistvamate uurimuste hulka kuulub Eesti Rahva Muuseumi direktori Dr. phil. J. Mannise kirjutus „Setude ehitused“ I. Setud elavad koos. Nende naabriteks on venelased, kel setude peale suur mõju on olnud. Setude ehituste plaanid ja arhitektuur on väga mitmekesised. Ehitused moodustavad nelinurga või sagedasti kaks või kolm paralleelset rida, kolme rea korral keskel elumaja. Iseloomulised on setude ehituste väga kõrged palkaiad. Setumaal ei ole see harilik, et rehi elutoaks on; tavaliselt on rehi omacte ehitus. Harilik kombinatsioon: kaks tuba ja nende vahel esinev seeninen. Vaestel setudel on on harilikult üks tuba esisega. Setu ehitused on suuremalt osalt ümmargustest palkidest. Setu sütsutoa sisemus erineb rehetoast. Muidugi puuduvad selles parred. Ka on setu toas harilikult põrand olemas ja põranda all kelder kartulite jaoks. Ahju kütmisel läheb süits välja läbi ukse, mis lahti ja talvel külma tuppa laseb. Kütmise järgi suletakse üks ja ving läheb välja ukse pealse või tagumise külje seinavause läbi.

Samuti äratub tähelepanu Eesti Rahva Muuseumi ametniku Fr. Leinbocki uurimus „Kabi- ja pottmütsid“. Mõlemad pealkirjas mainitud Eesti naiste peakatted on asunud tähtsal kohal. Mõlema peakatte tüübi nimi on tekkinud selle väljanägemisest. Mõlemal tüübil on voodriks või aluseks papp, millele riie ehk pealis peale tõmmatud. Riie on harilikult ostenud. Voodri ja pealse vahel leidub pottmütsidel puuvilladest, takkudest jne. polster. Kabimütsidel on palju kohalikke tüüpe, kuna igalpool pottmütsid enam-vähem sarnased. Väandras leiduvat mingisugune mõlema tüübi vaheline vahevorm. Eesti abieli naised kandsid peakatte; oli kõvasti keelatud pead katmata jätta. Isegi magades pidi pea kaetud olema. Lapsega tüdrukud (kasu-, sohinaised) kandsid mütsi ilma paelteta ja ilma treemlita (mis ikka abieli-naistel). Hupel'i järgi tahetud tanutamiseega laste kõrvaldamist ära hoida. Tanutamine sündinud eksitaja või tema ema juuresolekul. Kabi- ja pottmüts, vähemalt hilisemal ajal, tarvitatud ka neiumütsina, mida kannud kõik tüdrukud. Neiumüts oli muidu naisemütsi sarnane, kuid ilma treemlita ja mõnede teadete järgi ka ilma paelteta.

Nähtavasti on neid mütsi kantud aasta läbi. Talvel oli rätik mütsist üle, kirikus käies koguni kaks. Pottmütside tarvitamine ulatub osalt kuni viimase ajani. A. 1890—1900 ei valmistatud enam kabimütsi, pottmütsi aga vähe. Vististi on need mütside tüübid tarvitusele tulnud XVIII aastasajal võõrastel eeskujudel. Pottmütsid on tarvitusel olnud ka Rootsis ja Soomes. Need põlvnevad n. n. „Maria Stuarti tanust“. Tüpoloogilistel ja keelelistel põhjustel võiks ehk Eesti kabimütside algupära Rootsist otsida. Seda oletust näib toetavat nende mütside geograafiline levimine. Pottmütsid puuduvad saartel ja mandril Noarootsis rootslaste juures. Kõige rikkalikumalt esinevad nad Põhja-Eesti kesk- ja ida osas, Harju- ja Virumaal. Just need maakonnad on mere kaudu alati lähedas ühenduses seisnud Soomega. Pottmüts ulatus varemini Eesti- ja Liivimaa piirini. Ka kabimüts on suuremalt jaolt levinud sellest piirist põhja pool.

Mag. H. Moora ja prof. Valter Andersoni artiklis: „Kohtla rahaleid“ käsitletakse Kohtla Araabia rahaleidu a. 1923, millest suurem osa ostu ja kingituste teel on läinud Eesti Rahva Muuseumile, kokku 429 raha. Need rahad on pärit a. 765—835 p. Kr. See leid näib umbes sada aastat vanem olevat kui teised suuremad Araabia rahaleidud Eestis ja Lätis. Selle leiu üle ilmub täieline nimestik ühes kirjeldusega „Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B. VII 2“.

Mag. Moora kirjutuses: „Hõbeaare Piiistverest“ iseloomustatakse Piiistvere hõbeaarde leidu. 1920. a. tuli Piiistvere Villevere külas endise koolikoha põllul kündmisel ja pärastisel kaevamisel avalikuks rikkalik hõbeasjade kogu. Need asjad on Eesti Rahva Muuseumi käes. Autori arvates olevat see leid pärit a. 480—500 p. Kr. ja need asjad olevat nähtavasti kusagilt Leedumaalt sisse toodud, sest kõigist neist leiduvat sugulasvormid Leedus. On huvitav, et keskmisel raua ajal Läti-Leedu mõju kasvab ja et selle mõju kasvamisega sagedasti leidudes hõbe ette tuleb, millist metalli harva juhtuma nägema vanema rauaaja leidudes.

G. Wilberg kõneleb üksikasjalisemalt ülevaates: „Kalapüügist endistel aegadel“, püügiriistadest ja -viisidest Ida-Harjus.

Dr. J. Mannise artiklis: „Kreevini rahvariie ja selle etnograafiline sugulus“, puutume kokku Riitast otse lõuna sihis mitte kaugel praegusest Läti-Leedu piirist, Bauske linna ligidal varemalt elanud kreevinidega. Nende

algupära uurides võis akadeemik F. J. Wiedemann 1871. a. väita, et nad põlvnevad neist vadjalastest, kelle ordumeister von Overberg sõjas Novgorodi vastu aastail 1444—48 Ingerimaalt Lätimaale tõi. Kreevine nüüd enam ei ole. Kui akadeemik A. J. Sjögren neid käis otsimas, võis ta konstateerida, et kreeviini keel pea täitsa kadunud. Ta leidis veel 7 vanakest, 6 naist ja ühe mehe, keda arvas võivat kreevinideks nimetada, mitte just keele pärast — nad mäletanud hämaralt ainult üksikuid sõnu — vaid just rahvariide tõttu. Dr. Mannise arvates leidub kreeviini naisriidele sarnaseid vadjalaste juures.

Teose lõpuartikkelis: „Rahvateaduslikud kogud Eesti Rahva Muuseumis“ annavad autorid J. M(anninen) ja F. L(einbock) ülevaate rahvateaduslikkudest kogudest Eesti Rahva Muuseumis. Nad leiavad, et Eestis olevat folkloori enam kui kusagil mujal Euroopas kogutud. Ka on öieti suur kodumaalaste etnograafiliste asjade arv, mis 1924. a. lõpul ulatus umbes 27000 numbrini. Eesti Rahva Muuseumi kodumaalised rahvateaduslikud kogud on absoluutselt natukene ja relatiivselt kolm korda suuremad kui Soome Rahvamuseumi vastavad kogud. — Kõige eeltoodu põhjal peaks selge olema Muuseumi Aastaraamatu sisu teaduslik mitmekesisus ja väärtuslikkus.

*

H. S.

Läinud aastal ilmus Rootsi uurija, Nordiska museumi amanuensi, Ernst Kleini laiem ja ulatavam uurimus elu-olu üle Ruhnus pealkirjaga „Runo“, J. A. Lindblads förlag, Uppsala, 416 lk. Autor on pidanud enese peatülesandeks anda Ruhnus saarest täielikuma etnograafilise ja folklooristliku kujutuse. Võrdlemisi vähem tähelepanu on pööratud Ruhnus ajaloolisele. Ajalooline ülevaade on mahtunud paarilekümnele leheküljele; ka ei ole see süstemaatiline, vaid episoodiline. Nagu mitmed teisedki Rootsi uurijad, nii on loomulikult ka Klein huvi tundnud Ruhnus rootslaste ja üldse Läänemereal asuvate rootslaste sisserändamise aja vastu. Nagu üldse viimasel ajal Rootsi uurijad on kaldunud arvamisele, et Rootsi asunikud on tulnud Läänemere idakaldale juba enne Vikingi aegu, nii püsib samasel seisukohal ka Klein. Muidugi ei ole siin koht, et arutada, kas ranna ja saarte rootslased praeguse Eesti riigi aladele tulnud juba enne Vikingi aegu või hiljemalt. Allikate najal võiksime muidugi tõestada, et iseäranis mandri rootslased hiljem siia on asunud. Võib ju olla ja vististe ehk küll kindlasti võime tõendada, et rootslaste siirdumine Eesti alale ei ole sündinud ühel ajal. Kui ühed Rootsi asundused oma vanusega näivat ulatuvat kaugemasse aastasadaadesse enne sakslaste maaletulekut, siis on teised Rootsi asundused võrdlemisi hilised. Käesoleva uurimuse korral huvitab meid muidugi kõige enam Ruhnus Rootsi asunduse vanadus. Kaunis kindluseta on muidugi autori traditsioonid varakust Daani ekspansioonist neis paikades. Võrdlemisi huvitavad on autori teated rootslaste erilise seisukorrast, nende erilise „Rootsi õigusest“ Vana-Liivimaa keskajal, orduajal, mil ranna- ja saarerootslased võrreldes eestlaste ja lätlastega elasid kergemais sotsiaalses elutingimuses. Poliitiliselt kuulus saar enne Gustav Adolfi vallutusretki 1621. a. esiteks Kuramaa piiskopkonda, siis Kuramaa hertsogiriiki. Kõik see, mis saare ajaloo vanemasse aegu puutub, on meil mõnevõrra tuttav juba Russvurmi jne. uurimustest. Üsna huvitav on muidugi autori poolt esitatud Olof Holgersoni memoriaal a. 1627. Jseäranis huvitavaks muutub uurimus siis, kui autor kõneleb praeguse aja Ruhnus elust-olust. Sellest märkame, et Ruhnus saar pakub erilist huvi just Rootsi uurijatele: neile on ta elavaks muuseumiks. Iseäranis vääriwad tähelepanu praegu veel maksvad omandusõiguse suhted, mil silmanähtavalt muistne ilme. Ruhnus leiame Rootsi ühiskonda sugukondlikul alusel, selle esialgsel kujul. Üksikuis perekondades näeme võimul olevatena perekondade isaid, kes enesele järeletulejaid valivad teatud üldiste reeglite järele. Perekondade üle ulatub kogukonna võim. Raamatu huvitavat sisu täiendavad rikkalikud illustratsioonid.

*

H. S.

Б. Э. Нольде, „Петербургская миссия Бисмарка 1859—1862“, Пpapa, 1925, 302 lk. Käesolev teos aitab tunduval määral täita seda tühikohta, mis senni olemas oli Bismarcki saadikuks viibimise aja kohta Venemaal. Ei Bismarcki biograafiais ega teistes XIX aastaja 50-daid ja 60-daid aastaid käsitlevais uurimuis ei ole see ajajärk senni leidnud küllalist tähelepanu, rääkimata juba vastavate spetsiaaluurimuste täielisest puudumisest. Sellepärast tuleb tunnustavalt tervitada tuntud

Peterburi ülikooli professori B. Nolde katset üksikasjalisemalt jälgida Bismarcki tegevust saadikuna Peterburis a. 1859—1862. Mainitud aastad moodustavad suurte välispoliitiliste muutuste perioodi, mis 1815. a. Wiener traktaatidel tugiva Lääne-Euroopa poliitilise ehitusse löid esimesed suuremad praod. Neil ajal tehti algust Napoleon III poolt kaitstava rahvusliku põhimõtte teostamisega ja loodi mitmedki uued poliitilised kombinatsioonid. Raske ja häbitava Krimmi sõja järgi siseuueendustele andunud Venemaa ei omanud küll enam säärast välispoliitilist erikaalu nagu tal Nikolai I ajal oli olnud ja Otto v. Bismarck moodustas diplomaatilisel malelual veel võrdlemisi väikse kuju. Siiski tuleb asjaolu, et Preisimaad neil aastail Peterburis just Bismarck edustas, öieti tähtsaks pidada, nagu seda ka Nolde oma uurimuses veenvalt näitab.

Tänu oma vanadele tutvustele „armastusväärsete kura-, liivi- ja cestimaalastega“, kes uut saadikut aitasid Peterburi õeringkonnis kergesti omaks meheks teha (krahvid Keyserlingid, Georg v. Brevern j. t.), pääsis Bismarck hõpsasti Vene välispoliitika juhtidele, keiser Aleksander II-le ja välisminister Goržakovile, lähedale ja suutis mõneski suhtes sündmusi soovitavas suunas juhtida. Goržakov püüdis Venemaal Prantsusmaale lähendada, et sellega oma endise autoriteedi kaotanud tsaari monarhiale tuge otsida Inglise hegemoonia ja Austria võistluse vastu. Bismarcki juhtis kõige pealt teadmine, et Preisil Austriaga arvetõendamise tund varem või hiljem kätte jõuab ja et selleks juhtumiseks äärmiselt tarviline on kindlustada Preisimaale Vene ja Prantsuse sõpruse või vähemalt erapooletuse. Sellepärast toetas Bismarck igapidi Goržakovi püüdeid ja katsus oma poolt ka Preisimaad nende kahe riigiga lähemalt siduda. Bismarcki kaalutlused ei leidnud aga Preisi välispoliitika juhtivate tegelaste, printsregent Vilhelmi ja minister Schleinitzi, poolt mingisugust arusaamist. Vilhelmil puudus välispoliitikas kindel program ja Schleinitz omakord poldas Saksa sisekonfliktide rahulikkude lahendamist kokkuleppe teel Austriaga ning Saksa rahvuslike jõudude koondamist „Prantsuse hädaolm“ vastu. Kui 1859. a. Prantsuse-Austria sõda lahti puhkes, siis võttis Goržakov Napoleon III soovil ja Bismarcki heakskiitval toetusel kõik jõud selleks kokku, et Preisimaad tagasi hoida käisikäes Austriaga Prantsusmaa vastu välja astumast. Nolde näitab, et Bismarck oma teadaannetes Berliini valitsusele läbirääkimiste kohta Goržakoviga viimasele sageli oma mõtted suhu paneb ja sellega Vene välisministri suu läbi oma austriavaenulikke ideid propageerib.

Lähemalt analüüsib Nolde ka neid asjaolusid, mis takistasid Vene-Prantsuse liidu tekkimist juba sel ajajärgul. Venemaa, kes Püha Liidu põhimõtted Krimmi sõja järgi kõrvale oli heitnud ja heameelega nägi Austria mõju vähendamist, toetas küll teatava piirini rahvusliku põhimõtte teostamist Itaalias Napoleon III poolt, kuid asus eitava seisukohal igal revolutsioonilise rahvusliku liikumise vastu. Eritis pahameelt äratas Vene võimukandjais see poolehoid ja moraalne toetus, mis poolakaile prantslaste poolt osaks sai. Ka ei meeldinud Aleksander II-ile Napoleon III iseseisev talitamisviis Itaalia suhtes. Villafrancast peale, mil Prantsuse keiser ilma Venemaaga asja läbi kaalumata Austriaga celrahu oli teinud, tundis Aleksander II Napoleoni vastu võimatut umbusaldust. Edasi aitasid Prantsuse-Vene jähnenemisele kaasa tihedad sugulus- ja sõprussidemed, mis valitsesid Vene keisrikoja ning Prantsuse vastu vaenulikkude Saksa kesk- ja väikeriikide dünastiade vahel. Neil põhjusil ei lükanud Vene valitseja lepitust otsiva Austria keisri kätt 1860. a. tagasi. Selle aasta sügisel korraldatud nõupidamine Vene, Austria ja Preisi valitsejate vahel Varssavis ei toonud endaga küll veel nende riikide säärast tihedat liitu kaasa, nagu see 70-date aastate algul tekkis, kuid aitas igatahes Venemaad Austriaga lepitada ja vähendas sellega omakord Vene-Prantsuse liidu tarvilisust Vene seisukohalt. Hoolimata Vene-Preisi-Prantsuse liidu loomise katsete nurjaminekust osutus Bismarcki missioon Peterburis Preisimaale äärmiselt kasulikuks. See kindlustas Preisile aastakümneteks Vene sõpruse ja kergendas tunduvalt Saksamaa ühendamise raske ülesande läbiviimist. Nagu Nolde esimesena tõestab, tunnustas Venemaa juba 1861. a. Saksamaa ühendamise kavatsust Preisi hegemoonia all.

Eelöeldust võib näha, et Nolde töös ei esine mitte ainult huvitav peatükk Bismarcki biograafiast, vaid samal ajal ka laiajooneline ülevaade terve Euroopa välispoliitilistest situatsioonidest 50-date aastate lõpul ja 60-date algusel. Selle kõrval kirjeldab Nolde huvitavalt ka Saksa rahvusest Vene tegelasi, eriti Balti aadli ridadesse kuuluvaid, iseloomustab Vene õueringkondi ja Peterburi kõrgemat bürookraati Aleksander II valitsuse esimesel aastakümnel, peatub isegi talupoegade vabastamise küsimusel ning selle lahendamise tagajärgedel Vene poliitilise elu edaspidise käigu kohta.

G. P. Gooch, „Germany“, London 1925, 360 lhk. See ühe väljapaistvama Inglise ajaloolase töö moodustab teise ande suurest seeriast: „The modern world, a survey of historical forces“, mille sihiks kokkuvõtlikult valgustada nüüdisaja riikide ja rahvaste arenemistendentse ja ajaloolisi jõude. Rahuliku objektiivsusega, suure arusaamisega ja isegi teatava sümpaatiaga kirjeldab Gooch Saksamaa majandusliku, poliitilise ja vaimlise elu arenemist viimaste aastakümnete, eriti viimase 10 aasta jooksul. Goochi töö sarnaneb mõnes suhtes Prantsuse professori Lichtenbergeri tuntud teosele „L'Allemagne d'Aujourd'hui“. Mitte küll viimasele omase hiilgava stiiliga kirjutatud, annab ta siiski hea ja kõige uuemale erikirjandusele tugiva ülevaate nüüdisaja Saksamaa poliitilise ja vaimlise palge kohta. Alates Saksa keisririigi kujunemisega XIX aastasajal, pakub Gooch selle järgi kokkuvõtliku pildi Saksa välisdiploomaatiast Bismarcki ja tema järglaste ajal, vaatleb Saksamaa muutumist juhtivaks tööstusriigiks, Saksa poliitilist ideoloogiat ja vaimlist kultuuri aastakümneil enne ilmasõda. Ka sõjale endale ja sellele järgnevale Saksa revolutsioonile pühendab Gooch küllaliselt tähelepanu. Töö teine osa käsitleb praegust demokraatlikku Saksamaad, reparatsioonide küsimust, kapitali ja töö vahekordi, uusi vaimlisi liikumisi ja tähtsamaid aatlejad (Troeltsch, Keyserling, Spengler j. t.).

Gooch iseloomustab Saksamaad organisatsiooni ja distsipliini maana, kus riiklik keskvoim ametnikkude ja sõjaväe abil rahva elavaid jõude vaol hoidnud ja neile viljakad ülesanded kätte näidanud. Sõjaväge pidanud see militaristlik poolautokraatia rahvusliku elujõu ja riikliku võimu peamiseks sümbbooliks. Majandusliku elu alal leiab Gooch Saksamaal ameerikaliku rahutu ja otsiva vaimu ning inglastele omase individuaalsetliku algatusvõime asemel samuti kindlate meetodite harrastamise, korralikkuse, töökuse ja täpsuse. Sellelgi alal mängivat Saksamaal riik oma korraldava käega juhtivat osa. Gooch võrdleb raudse organisatsiooni raamides elavat, valjule riiklikule distsipliinile alluvat Saksa keisririiki oma vaimult printsipaadi aegse Rooma tilgiga.

Sõja ja revolutsiooni poolt põhjustatud muutusi Saksamaa sotsiaalses ja poliitilises korras ei pea Gooch väga sügavaiks. Vabariigi asetamine kokkuvarisenud monarhia asemele sündinud eestkätt välissündmuste mõjul ega toonud kaasa suuremaid sotsiaalseid murranguid. Radikaalsema ilmega maareform jäi läbi viimata, junkrud hoidsid alal oma mõisad, oma organisatsioonid, iseteadvuse ja esprit de corps, esinedes reaktiivse monarhismi kantsina. Kodanised klassid kannatavad majanduslikkude vapustuste all tugevasti, ei oma suuremat valitsemisoskust ega ihalda vastutust kanda maa saatuse eest: monarhia hukkumine teinud nad lammasteks ilma karjusea. Ainuke jõud, kes demokraatlikku vabariiki tõsiselt toetab, on sotsialistlikkude parteide ümber koondunud linnaproletariaat. Sellepärast rippuvat vabariikliku korra säilimine enam Saksamaa vahekorra kujunemisest vägevate naaberriikidega, kui rahvastiku enda teoreetilistest vaadetest. Igatahes olla vähemalt Preisimaal monarhistlik restauratsioon mõeldav.

Õieti kõrgelt hindab Gooch Saksa nüüdisaegset hoogsat noorsoolikumist, nähes selles vana hingelise Saksa vaimu uuestisündi kokkuvarisenud imperialistliku ideoloogia tuhand, idealistlikust ellusuhtumisest kantud protesti industrialiseeritud ja mehaneeritud tsivilisatsiooni vastu uue vaimsema kultuuri nimel.

P. T.

Õiendus.

„Ajaloolises Ajakirjas“ 1925, Nr. 2 leiduvad järgmised eksitavad trükivead, mida palume lahkesti ära parandada:

Lhk. 72, 4. rida ülevalt „Orgmägi“, p. o. „Rohumägi“.

Lhk. 72, 13. „ „ „Loosalu“, p. o. „Soosalu“.

Vastutav toimetaja: P. Treiberg.

Väljaandja: Akadeemiline Ajaloo-Selts.

„Postimehe“ trükk, Tartus, 1925.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jätkab käesoleval 1925. aastal sennisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgitseda meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eestkätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Senni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutusi avaldanud: prof. W. Anderson, dots. P. Bauman, prof. J. Bergman (Rootsi), prof. A. R. Cederberg, O. Freymuth, O. Greiffenhagen, T. Holm (Rootsi), E. Kerem, R. Kleis, H. Kruus, prof. J. Köpp, E. Laid, L. Metslang, H. Moora, H. Mühlberg, prof. H. Oldekop, H. Ottenson, dots. K. Ramul, G. Rauch, H. Sepp, prof. O. Sild, prof. A. M. Tallgren (Soome), dots. P. Treiberg, Dr. Fr. Westling (Rootsi) ja prof. A. H. Wirkkunen (Soome). Peale eelnimetatute on veel lahkesti kaastööd lubanud: Dr. Arvi Korhonen (Soome), prof. W. Süss, prof. V. Voionmaa (Soome) j. t.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 140 marka aastas. Üksik nummer 40 marka. Kuulutuste lehekülg — 1000 marka, $\frac{1}{2}$ lehekülge — 500 marka jne.

Talitus asub: Tartu, Gildi t. nr. 8, Emakeele Seltsi büroos (kõnetunnid k. 2—4 p. l.). Tellimisi võtavad vastu ka kõik E. V. postiasutused.

Järgmine nummer ilmub detsembrikuus. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 marka. 1923. ja 1924. aastakäiku on veel saada, 1923. aastakäik — à 100 marka, 1924. aastakäik — à 140 marka.